

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему: «Антропологічне дослідження черепів із пам'ятників салтівської
культури басейну верхньої течії Сіверського Дінця»

Виконала: студентка II курсу
магістратури
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Мутазаккі Мар'ям Мохамедівна

Керівник: к.і.н., доц.
Скирда Валерій Володимирович

Рецензент: к.і.н., зав. відд.
археології Харківського історичного
музею ім. Н.Ф.Сумцова
Аксьонов Віктор Степанович

Харків – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА АНТРОПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Історіографія антропологічних та археологічних досліджень Салтово-Маяцької культури в басейні С.Дінця у контексті загального дискурсу.....	7
1.2. Джерела антропологічного дослідження.....	30
1.3. Методи і методологія досліджень.....	40
РОЗДІЛ 2. ПОХОВАЛЬНІ ПРАКТИКИ В КОНТЕКСТІ АНТРОПОЛОГІЇ...	45
2.1. Обряд поховання і особливості могильників Верхній Салтів та Рубіжне.....	45
2.2. Елементи поховального обряду пов'язані з операціями над тілами.....	49
РОЗДІЛ 3. АНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	52
3.1. Матеріали розкопок 2019 року з Верхнього Салтова та Рубіжного.....	52
3.2. Антропологічні матеріали з могильника Верхній Салтів оброблені антропологами.....	57
3.3. Етнічна складова населення і його побутові особливості.....	68
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	73
ДОДАТКИ.....	81
РЕЗЮМЕ.....	91

ВСТУП

Історія дослідження салтівської культури сягає більше ніж ста років. За цей час вченими було проведено велику кількість археологічних робіт, у ході яких знайдено багато антропологічного матеріалу. Переоцінити значення антропологічних даних для розуміння біологічного аспекту життя тогочасного населення важко, адже саме антропологія дає відповіді на питання, які для інших галузей археології недоступні.

У цій роботі представлені результати дослідження краніологічних даних з могильників салтівської культури. Автор роботи безпосередньо брала участь у всіх етапах наукового процесу – від польового пошуку і вилучення краніологічного матеріалу до лабораторного, що дозволяє глибше розуміти контекст і особливості матеріалу.

Актуальність роботи зумовлена необхідністю своєчасного аналізу краніометричних даних, які проливають світло на актуальні наукові проблеми. Серед таких проблем - питання щодо міжетнічних контактів всередині умовно «монолітної» салтівської археологічної культури. При наявності речового комплексу побутових речей, який і виділяє «археологічну культуру» нам також відомо про неоднорідний етнічний склад населення з писемних джерел. Ми також бачимо, що в обрядовій структурі різних поховальних пам'яток існують досить яскраві відмінності з аналогіями і прив'язками до традицій різних народів середньовіччя, а ще існують і інші непрямі показники, які маркують етнічну неоднорідність населення. В таких умовах будь-яка нова антропологічна інформація щодо представників носіїв археологічної культури робить вагомий внесок у розуміння біологічних трансформацій, насамперед маркує контакти між різними антропологічними групами. Крім того, як і для будь-яких нововиявлених артефактів, для краніологічного матеріалу важливе швидке опрацювання, адже з часом він може бути пошкоджений, а документація - втрачена. Ще можна додати, що ідеальний варіант опрацювання антропологічного матеріалу включає в себе

умову безпосередньої участі дослідника у всіх етапах роботи – від виявлення «у полі» до передачі у музейні фонди після опрацювання.

В умовах недостатньої збереженості археологічного матеріалу, краніометрія надає важливі дані для аналізу статевої приналежності, вікових характеристик і можливих деформацій черепа, пов'язаних як із навмисною, так і ненавмисною деформацією, зумовленою культурними практиками. Ці аспекти мають ключове значення для реконструкції етнічного складу та розуміння соціальних структур досліджуваних популяцій.

Ще дослідження краніометричних даних дозволяє оцінити ступінь впливу міграційних процесів і культурних взаємодій на біологічні та антропологічні характеристики населення. Це, своєю чергою, сприяє глибшому розумінню складних процесів етногенезу та формування культурного ландшафту регіону, що робить це дослідження вкрай важливим як для антропології, так і для історії та археології цього регіону.

Додатково актуалізує дослідження в цій галузі і той факт, що сьогодні доступ до більшості пам'яток СМК обмежений через активні бойові дії. Також існує загроза фондам і музеям, що в перспективі може призвести до втрати великої кількості невідновлювальної інформації, що стало б дуже болючим ударом для світової науки. Швидке та якісне опрацювання матеріалів колекцій сьогодні як ніколи актуальне.

Наукова новизна. У ході роботи було проведено краніометричний аналіз археологічних решток, які були отримані з розкопок пам'яток салтівської культури у 2019 році в ході роботи Верхньосалтівської археологічної експедиції. Обробка цих матеріалів дозволила отримати нові дані щодо краніометричних характеристик небіжчиків з двох пам'яток Вовчанського району Харківської області – Верхньосалтівського могильника та могильника біля с. Рубіжне. Складена нова база даних, яка потребує введення у науковий обіг.

В ході дослідження здійснена спроба встановити відповідність між антропологічними даними та етнічними групами СМК. Висловлено думку

щодо зв'язків та контактів трьох етнічних груп: алан, болгар та хозар на основі краніометричних даних.

Предметом дослідження є краніометричні характеристики черепів, виявлених на археологічних пам'ятках СМК у Вовчанському районі Харківської області, та їхній зв'язок з етнічною приналежністю, статтю, віком і можливими ознаками штучної деформації.

Об'єктом дослідження є населення СМК, яке проживало в середині VIII–X століть на території Вовчанського району Харківської області, представлене краніологічними та антропологічними матеріалами.

Географічні рамки дослідження знаходяться в межах середньої течії Сіверського Дінця.

Хронологічні рамки: середина VIII–X ст н.е., що обумовлено хронологією СМК.

Метою дослідження є визначення краніометричних особливостей населення носіїв СМК на основі існуючої вибірки: пошук антропологічних аналогій та створення гіпотетичних тверджень щодо міжетнічних контактів.

Відповідно до мети було поставлено такі завдання:

1. Археологічні польові дослідження: безпосередня участь у відборі зразків, що забезпечує максимальну збереженість матеріалу та глибше розуміння контексту.
2. Краніометричний метод. Вимірювання черепів із використанням краніометричних методів за Р. Мартіном та В. С. Сперанським для визначення морфологічних параметрів черепа (наприклад, довжина, ширина, висота черепа, черепний індекс та інші показники).
3. Метод краніоскопії. Оцінка візуальних ознак черепів, таких як форма, наявність деформацій та інші антропологічні особливості.
4. Метод визначення статі та віку: Визначення статевої приналежності черепів за методикою В. І. Пашкова і Б. Д. Резнікова, а також вікових характеристик на основі ступеня стирання зубів і заростання черепних швів.

5. Метод порівняльного аналізу: порівняння наявної вибірки даних з іншими, вже існуючими, для виявлення збігів та різниці, критика етнічних інтерпретацій.
6. Комплексний аналіз: поєднання краніометрії, краніоскопії та остеоскопії для проведення більш точного визначення статі, віку, етнічної приналежності, а також для виявлення слідів штучної деформації черепів.

Методологія дослідження базується на міждисциплінарному підході та поєднанні методів антропології, етнографії та археології. Не зважаючи на велику критику «етнічної антропології», слід зазначити, що сучасні дослідження СМК у питаннях етнографії здебільшого базуються саме на цьому напрямку у поєднанні з переосмисленням робіт радянських вчених. Водночас усі недоліки підходу на даному етапі розвитку науки можна усунути за допомогою перехресного аналізу дисциплін.

Робота складається зі вступу, історіографічного розділу, розділу з описом особливостей пам'ятки, розділу з аналізом матеріалів оброблених самостійно, та отриманих із відкритих джерел, висновків, списку літератури та додатків.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА АНТРОПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1. Історіографія антропологічних та археологічних досліджень Салтово-Маяцької культури в басейні С.Дінця у контексті загального дискурсу

Салтівська культура, або салтово-маяцька культура, як її ще називають, була вперше виявлена у 1902 році у зв'язку з організацією та проведенням XII Археологічного з'їзду. Це важливе відкриття зробив Василь Олексійович Бабенко, шкільний учитель із селища Верхній Салтів, оглянувши місцеве урвище. Культура датується періодом із середини VIII століття до середини X століття нашої ери і найчастіше асоціюється з Хозарським каганатом – середньовічною державою, до складу якої входили деякі території сучасної України. У процесі вивчення салтівської культури на Харківщині було виділено загалом три виразні історіографічні етапи. Ці етапи виділив археолог В. В. Колода у своїй роботі¹; вони відображають тенденції та підходи до археологічних досліджень, пов'язаних із цієї культурою. Вони відповідають загальним тенденціям вивчення салтово-маяцької археологічної культури, зокрема розробці антропологічних матеріалів. Перший етап (1902 – 1950-ті) пов'язаний із відкриттям і першими дослідженнями цієї культури такими вченими, як В. О. Бабенко, П. С. Уваровою, М. О. Макаренком та іншими.

На цьому етапі було встановлено зв'язок салтівської культури з Хозарським каганатом, що призвело до того, що вчені часто трактували цю матеріальну культуру та її етнічний склад як переважно «хозарські». Найбільш помітно ця думка була висунута археологом В.О. Бабенко. Однак у

---

¹ Колода В.В. Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований) // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. Х.: Савчук О.О., 2011. С. 21 – 31

той самий період інші вчені також висловлювали ідею, що населення, поховане в катакомбах, могло мати аланське походження. Такі гіпотези висували А. А. Спіцин і Ю. В. Готьє, які обґрунтовували свої ідеї на базі схожих рисах поховань салтівської культури із похованнями на Північному Кавказі². У цей самий період розпочалися перші дослідження антропологічного матеріалу з могильників салтово-маяцької культури. Першу спробу детального дослідження кістяних залишків небіжчиків здійснила Г.І. Чучукало. Її внесок мав значний вплив на дослідження салтівської культури. Г. І. Чучукало відома своїм широким колом наукових інтересів. Вона опублікувала багато статей, присвячених різним аспектам антропології, зокрема дослідженням антропологічних характеристик злочинних груп у 20х роках, коли такі теми були популярні серед антропологів світу³. Широкий світогляд дав їй змогу застосувати методи дослідження скелетних останків з археологічних пам'яток, зокрема з Верхнього Салтова. У 1926 році Г. І. Чучукало зробила перший відносно детальний аналіз знайдених у Верхньому Салтові скелетів, що стало важливою віхою в антропологічних дослідженнях у цьому регіоні. Вона зазначила, що на недостатній рівень дослідження скелетів вказав О. С. Федоровський. До комплексної праці Г. І. Чучукало лише А. М. Покровський запропонував поверхневий огляд фізичних характеристик покійників, надаючи мінімальне уявлення про їхній ширший антропологічний контекст. Таким чином робота Г. І. Чучукало заклала основу для майбутніх досліджень, збагативши розуміння фізичних атрибутів і можливого походження населення, пов'язаного з салтівською культурою⁴. Цей внесок був вирішальним, оскільки він подолав розрив між попередніми, більш узагальненими спостереженнями та більш детальними дослідженнями пізніше. Г. Ф. Дебец і Г. І. Чучукало виконали серію класичних

---

² Плетнева С.А. От кочевий к городам // Материалы и исследования по археологии. №142. М.: Наука. 1967. 208 с.

³ Николаев Л.П., Чучукало Г.И. Национальные и социальные различия в физическом типе преступников // Материалы по антропологии Украины. Национальные и социальные различия в физических признаках населения Украины. Вып. 2. Харьков: Гос. изд. Украины, 1926. С. 108–128.

⁴ Чучукало Г.И. Черепа из Верхне-салтовского могильника // Труды Украинского Психо-Неврологического Института. Вып.152. Материалы по антропологии Украины. Сборник второй. Харьков: «Харківдрук», 1926. С.207-215

краніологічних та остеометричних досліджень некрополя Верхнього Салтова наприкінці 20-х – поч. 30х років. Ці ранні остеологічні дослідження колекції салтово-маяцької культури дали важливі дані та продемонстрували різницю між двома краніологічними типами, присутніми в популяції. Вони виявили як долихокранні, так і брахікранні компоненти у вивченій серії. Це був доволі важливий етап у розумінні антропологічного розмаїття в салтово-маяцькій культурі, що дало змогу говорити про демографічний склад, який міг би включати різні етнічні та генетичні групи. Виявлення цих двох краніологічних типів заклало основу для подальшої інтерпретації соціальної структури, моделей міграції та взаємодії із сусідніми групами в регіоні⁵. Г. І. Чучукало провела широке дослідження, що включає серію з 44 черепів та 142 довгих кісток. Завдяки цьому аналізу вона дійшла кількох важливих висновків щодо антропологічних характеристик групи. Г. І. Чучукало виявила, що популяція, яка вивчається, виглядає відносно однорідною, демонструючи такі відмінні риси, як долихокранія (довгоголовість), ортокранія (високе склепіння черепа), мезопрозопія (помірна ширина обличчя), лептомерія (вузький носовий покажчик) і мезокон. Крім того, група характеризувалася невеликими абсолютними розмірами та відносно низькою ємністю черепа. Черепи салтівського населення, за висновками дослідниці, мали доволі непрямий зв'язок із сучасними кавказькими етнічними групами. Натомість вони були описані як «досить однорідна та етнічно відокремлена група», яка могла бути близька аланам⁶.

Серед найвизначніших дослідників був М. І. Артамонов. Його діяльність припадає на зазначений історіографічний період. На відміну від багатьох інших дослідників, його роботи і матеріали збереглися, заклавши не лише фундамент майбутніх досліджень, а й породивши основні напрями наукових дискусій. У питаннях етнічного складу салтово-маяцької культури він

---

⁵ Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. М.: Изд-во АН СССР, 1948. 391 с.

⁶ Чучукало Г.И. Черепа из Верхне-салтовского могильника // Труды Украинского Психо-Неврологического Института... С.207-215

розрізняв два варіанти салтівської культури: лісостеповий, який він називав «аланським», і степовий, відомий як «болгарський».

Спочатку М.І. Артамонов окреслив регіон за середньою течією річок Дон та Сіверський Донець. Цю групу пам'яток він також описав як салтово-маяцьку культуру на основі великої кількості відомих об'єктів, водночас підкреслюючи її варіативність. Він дійшов висновку, що ця культура, з одного боку, тісно пов'язана з аланськими пам'ятками Північного Кавказу, а з іншого — з болгарською культурою Добруджі та Середнього Поволжя. Це й поставило питання про «етнічну приналежність». Зв'язок з аланської культурою простежується в подібності поховальних пам'яток, таких як катакомби, тоді як подібність із хозарською культурою носить скоріше лінгвістичний характер по схемі ототожнення речей саме з хозарським населенням, якими користуються інші етноси, і контактуючи з ними зближуються. М. І. Артамонов особливо вказує на подібність рунічних написів, знайдених при розкопках Маяцького городища та в Саркелі, що передбачає потенційні зв'язки між цими регіонами. Це складне поєднання культурних рис ускладнює етнічну ідентифікацію людей, пов'язаних із салтово-маяцькою культурою, що і складає основну дискусійну лінію яка продовжується до сьогодення.

М.І. Артамонов також виділяє комплекс салтово-маяцьких пам'яток, що характеризуються ґрунтовими похованнями в ямах. Він зробив цікаве спостереження щодо антропологічного типу, виявленого у цій групі пам'яток, який різко контрастує з індивідами катакомб. Ним була сформульована ідея про зв'язок антропологічного типу і конструкції похоронних споруд. Важливо відзначити, що це спостереження згодом стало визначальним моментом у розвитку концептуальних підходів для дослідження салтово-маяцької культур, а також у загальноприйнятому погляді на компоненти, що становлять цей феномен.

В окрему групу пам'яток М.І. Артамонов виділив поселення хозарського періоду на Нижньому Дону, підкреслюючи, що у ґрунтових похованнях цієї

місцевості, наприклад, у Саркелі, присутні «індивіди з монголоїдними рисами». Згідно з його трактуванням, це населення нагадувало дунайських болгар. Таким чином, є підстави пов'язувати його з донськими булгарами. Незважаючи на відсутність прямих підтверджень у джерелах, Артамонов припускає, що «булгари» могли залишатися не лише на Кубані та Середній Волзі, а й по Нижньому Дону. Ця ідея, хоч і не підкріплена конкретними джерелами, відкриває можливість культурних та етнічних зв'язків між цими регіонами у хозарський період. Тобто, виникає нижньодонський варіант салтово-маяцької культури, який Артамонов пов'язує з «булгарами», одночасно розглядаючи можливість його хозарської приналежності⁷. Ця інтерпретація грає вирішальну роль формуванні розуміння культурної динаміки у регіоні за доби хозар, пропонуючи комплексну перспективу етнічного і культурного ландшафту на той час. Вона припускає, що як хозарські, так і болгарські елементи могли співіснувати в цій галузі, що ще більше ускладнює можливість інтерпретацій.

Крім цих досліджень огляд був зроблений антропологом Г.Ф. Дебец, спочатку у 30х роках, але головним результатом була робота від 1948 року – «Палеоантропология СССР», де було узагальнено основні відомості про антропологічний матеріал Верхньосалтівського могильника. На цій роботі слід зупинитися окремо, бо в ній присутні декілька суттєвих і показових деталей. Перша деталь – автор виступає з критикою в адресу одного з антропологів, який працював з опублікованими матеріалами Г.І. Чучукало: «Данные Чучукало были обработаны Р. Ендыком... Методы выделения типов и в этой работе совершенно субъективны, несмотря на чисто математическую внешность. Уже в первой стадии анализа одна из групп определена как результат смешения средиземноморского, арменоидного, альпийского и динарского типов! Таким путем можно доказать все, т. е. ничего!». Цікаво, що в історіографічному огляді І.К. Решетової про цю критику та взагалі про обробку матеріалів у 30х роках кимось крім Г.Ф. Дебец та Г.І. Чучукало не

⁷ Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. Л.:Соцэкгиз, 1936. 130 с.

згадується⁸. Звідси складається враження, що нібито антропологія Верхньосалтівського могильника цікавила невелику кількість дослідників, що, очевидно, зовсім не відповідає дійсності. Варто відзначити активну дискусію між різними вченими, а також згадки, що антропологічні матеріали з Верхнього Салтова були розповсюджені по музеях Москви, Ленінграду, Одеси. Наступне, що важливо зазначити, це сам аналіз кісток. Г. Ф. Дебец відзначає, що вся серія черепів явно вказує на відсутність будь-яких слідів монголоїдного компонента, що на пряму відноситься до тези М. І. Артамонова щодо присутності монголоїдних ознак у носіїв салтово-маяцької культури. Він описує, що всі черепа демонструють комплекс європоїдних ознак. Також одна серія характеризується мезодоліхокранією з невеликою долею брахікранних осіб. Ці брахікранні особливості навряд чи є індивідуальними варіаціями, оскільки кореляційний аналіз показує, що вони виділяються із-за меншої довжини та більшої ширини. Зазвичай внутрішньогрупова кореляція цих вимірювань позитивна. Крім того, крива варіації черепного показника демонструє невелику позитивну асиметрію. Автор також вказує, що брахікранні черепа з Верхнього Салтова відповідають знайденим у Зливкінському могильнику. В результаті незначного брахікранного компонента виключена група доліхокранних черепів, схожа на черепа «культури поховальних урн» та черепами скіфського часу України, але з меншими розмірами черепа та більш вузькими обличчями. Виділяється також мікродоліхокранний варіант серед черепів Верхнього Салтова, у порівнянні з відомими черепами з «полів поховальних урн». Також автор стверджує, що вивчення могильників Верхній Салтів та Зливки приводять до кількох висновків. По-перше, в обох могильниках відсутні черепа монголоїдного типу, що різко відрізняє їх від курганів, які приписуються торкам, половцям та іншим тюркським племенам. По-друге, основний тип, виявлений у могильнику Верхній Салтів, — довгоголовий європоїдний, на відміну від довгих черепів епохи палеометалу, пояснюється загальним процесом

---

⁸ Решетова И. К. Население донецко-донского междуречья в раннем средневековье: Палеоантропологическое исследование. СПб.: Нестор-История, 2015. С. 7.

грацилізації, що торкнувся різних груп. По-третє, у невеликій кількості присутній брахікранний елемент, змішаний з основним населенням могильника Верхній Салтів, що характерно для могильника Зливки. По-четверте, розбіжності у черепному показнику між могильниками Зливки і Салтов вказують на суттєвий поділ груп по шлюбних зв'язках. По-п'яте, брахікранний тип, виявлений у могильнику Зливки, має паралелі з одним із сарматських типів Поволжя, проте цього недостатньо для встановлення генетичного зв'язку між ними. Черепи, схожі на ті, що були знайдені в Салтові, також були виявлені на Маяцькому поселенні. Маяцьке та прилеглі пам'ятники культурно пов'язані із Салтівським похованням⁹.

Отже, як ми бачимо, антропологічна вибірка для порівнянь була доволі широка як в географічному так і в історичному плані. Спроби порівнювати з культурами бронзової та ранньої залізної доби відображають в основному доволі ранні уявлення про те, як загалом працює антропологія і які задачі перед нею стоять. Мається на увазі загальне уявлення про антропологію, як про «науку, що шукає генетичну спорідненість у суцільному історичному просторі», а не зосередженість на певному періоді та регіоні, як пізніше.

Цей історіографічний період можна охарактеризувати як досить хаотичний, оскільки археологічні дослідження проводилися нерегулярно через соціальні потрясіння, внаслідок чого також велика кількість знахідок з розкопок в ці буремні часи були втрачені. Після завершення Другої світової війни як антропологія, так і сама археологія почали зазнавати значних змін у методичних підходах та уявленнях про те, як ця наука має будуватися загалом. Почалися великі зміни і саме вони обумовили наступний історіографічний період.

Другий період тісно пов'язаний із дослідженнями М.І. Артамонова, на працю якого суттєво вплинула політична програма того часу. У 1940-х роках М.І. Артамонов проводив дослідження на Білій Вежі, де було зібрано значний археологічний та антропологічний матеріал. Однак у 1952 році він не

---

⁹ Дебєц Г.Ф. Палеоантропология СССР. М.: Изд-во АН СССР, 1948. 391 с.

отримав відкритого листа, що свідчило про зміну політичного клімату навколо археологічних досліджень. Ця зміна обставин відображає дедалі більшу політизацію академічної роботи, де наукові заняття інколи були обмежені або перебували під впливом політичних факторів¹⁰. Загальні медієвістичні студії СРСР були сконцентровані на славистиці і всьому, що з нею пов'язане, продовжуючи розвивати загальний радянський наратив про «колиску трьох народів» та шовіністичні ідеї часів Російської імперії. Цей наратив часто кидав тінь або взагалі ігнорував археологічні культури, які не вписувалися в цю ідеологічну структуру. Салтівська культура, з її відсутністю прямих натяків на слов'янську приналежність, була, таким чином, виключена з основної радянської історіографії на «узбіччя» і її вивчення було обмежено через політичний тиск. Більше того, асоціація Хазарського каганата з іудаїзмом ще більше ускладнила ситуацію, оскільки антисемітська ідеологія проникла в академічні кола, зробивши будь-які дослідження салтівської культури небезпечними. З цього приводу було видано дві розгромні статті П. Іванова "Об одной ошибочной концепции», та Б.О. Рыбакова "К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси"¹¹¹². Додатковим фактором, що негативно впливав безпосередньо на антропологічні дослідження, також можна назвати велику роль фізичної антропології у конструюванні державного міфу нацистської Німеччини, що також не сприяло розвитку цієї галузі досліджень. З цього приводу неможливо не згадати випадок, що стосується черепів з Верхнього Салтова. Під час Другої світової війни колекція потрапила у поле зору вчених із нацистської Німеччини. У цей час завідувачем музею на кафедрі анатомії Харківського університету (Харківський національний університет імені В. М. Каразіна) був видатний антрополог та анатом, доктор Л. П. Ніколаєв, який також був спеціалістом з біомеханіки та протезування, мав звання доктора медичних наук та був

---

¹⁰ Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. Серия: Современные исследования. М.- Иерусалим. Мосты культуры. Гешарим. 2000г. С 9.

¹¹ Рыбаков Б. А.К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси. // Советская Археология, XVIII. М., 1953. С. 128-150.

¹² Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии... С 9.

професором. У період з 1941 до 1943 року він пережив німецьку окупацію Харкова і був насильно відправлений у «відрядження» до Німеччини у квітні-травні 1942 року. Як завідувач музею кафедри анатомії Харківського медичного інституту, він зумів отримати від німецької влади охоронний сертифікат для музею, що дозволило йому зберегти архів, бібліотеку та безцінні анатомічні зразки музею від знищення. Його зусилля у цей бурхливий період стали свідченням його відданості науці та збереженню спадщини. Записи його щоденника того часу дають важливе уявлення про проблеми, з якими він зіткнувся, та заходи, які він вживав для захисту цих цінних ресурсів за умов війни та окупації:

«16 декабря. Я был вызван в немецкую комендатуру к некоему доктору Рейхелю. Этот «доктор наук» потребовал, чтобы я передал ему 32 черепа, происходящие из Старого Салтова. Эти черепа были уже несколько раз описаны советскими учёными, в частности моей сотрудницей Г. И. Чучукало (1926 г.) и Г. Ф. Дебецем (1933 г.). Доказано, что эти черепа принадлежали хазарам, жившим в VIII–IX вв. нашей эры. Не совсем ясно было для чего в разгар войны доктору Рейхелю понадобились черепа столь большой давности. Выяснилось, что он решил описать эти черепа заново и доказать, что они принадлежали готам, т. е. германской народности. Отсюда следует вывод, что предки современных немцев жили на Украине уже много веков тому назад, вследствие чего эта страна исторически принадлежит немцам и должна быть превращена в их колонию. Какая глупость!.. Доктора Рейхеля пришлось ждать в приёмной больше часа. Он вошёл и ни с кем не поздоровался. Возмущённый его нахальством, я попросил доц. Г. О. Кева выдать ему черепа, а сам удалился, не попрощавшись с Рейхелем и не давши ему никаких объяснений относительно моего ухода. Вот хороший пример того, как немцы фальсифицируют науку с политическими целями»...

23 марта. ... Чтобы спасти музей, мне пришлось пойти в немецкую комендатуру за охранной грамотой. Меня направили к доктору Рейхелю, тому самому, который осенью 1942 г. забрал черепа, происходящие из раскопок в

Верхнем Салтове, с целью доказать, что это черепа готов, что предки современных немцев жили на Украине и что таким образом эта страна принадлежит им по праву. Этот доктор Рейхель является безграмотным человеком с претензиями на учёность. У него тупое, самодовольное лицо.»

Цікаво, що в своїй монографії Решетова написала дату роботи Г.Ф. Дебец 1948 роком, а не 1933, скоріше за все це просто випадкова помилка¹³.

Не зважаючи на несприятливі умови дослідження салтівської культури продовжувалися, а відлига та десталінізація позитивно відобразилися на цьому напрямку. Ще у 1946-1948 роках на Верхньосалтівському могильнику працював дослідник С.А. Семенов-Зусер. Експедиція під його керівництвом провела доволі результативні розкопки, в ході яких були застосовані якісні методи археологічної фіксації. Археологи за ці роки знайшли 49 катакомб із похованнями та додатково два поховання коней. Також результати цих робіт було опубліковано в наукових статтях¹⁴. Ці матеріали були використані для антропологічного дослідження на початку 60х років. В.П. Алексєєв вказував на складність у визначенні краніотипу для Салтівського могильника в контексті великих расових груп. Незначний відсоток черепів брахікранного типу, на думку Алексєєва, може бути наслідком нормальної мінливості ознаки¹⁵.

Під керівництвом М.І. Артамонова вивчення салтово-маяцької культури продовжив І.І. Ляпушкін. У 1958 році він склав комплексне зведення всіх відомих салтово-маяцьких поселень, укріплень і могильників у Донському лісостепу, загальна кількість яких склала 57. На основі зібраних даних була розроблена класифікація салтово-маяцьких пам'яток, що розділила їх на два основні варіанти: північний та південний. Ця класифікація відіграла вирішальну роль у розширенні розуміння територіальних відмінностей у проявах салтово-маяцької культури та допомогла встановити зв'язки з

¹³ Цит. за: Решетова И. К. Население донецко-донского междуречья в раннем средневековье... С. 8.

¹⁴ Хоружая М.В. Исследования Верхне-Салтовского археологического комплекса: проблемы и перспективы//Древности.Харьковский историко-археологический ежегодник.Вып.11.-Харьков:ООО"НТМТ",2012.С.160-171

¹⁵ Алексєєв В.П. Антропология Салтівського могильника // Матеріали з антропології України. Вип. 2. Київ: видавництво академії наук УРСР, 1962. С. 48-87.

ширшими етнокультурними процесами, що відбуваються у регіоні¹⁶. Аналіз цих варіацій дозволив простежити вплив різних груп населення та їх культурних практик на ландшафт, що дало більш детальне уявлення про історичну та культурну динаміку в цій частині Східної Європи.

Так само слід згадати М. Я. Мерперта, який також торкався теми етнічної інтерпретації носіїв салтівської культури. М. Я. Мерперт підкреслив відсутність культурної та етнічної однорідності у салтово-маяцькій спільності, виділивши дві окремі групи пам'яток. Перша група, як її визначив дослідник, включала такі значні пам'ятки, як Салтівське городище, Маяцьке городище та некрополь, велику частину Верхньосалтівського могильника, а також Подгорівський могильник та поселення Корнаухівка, Суворівка. Визначальними характеристиками цієї групи були наявність земляних та кам'яних укріплень навколо поселень, переважання напівземлянок із прямокутним плануванням та поховання у катакомбному стилі. Крім того, антропологічний аналіз осіб, похованих у цих пам'ятниках, вказав на доліхоцефальний тип черепа, що передбачає наявність особливих етнічних маркерів, які відрізняють цю групу від інших.

Другу групу пам'яток було віднесено до категорії, яка відрізняється від першої, що характеризується насамперед ямними похованнями. Ця група охоплювала інші примітні археологічні пам'ятки, такі як ямні поховання в межах Верхньосалтівського некрополя, Зливкінський могильник та ідентичні поховання на Покровському могильнику, правобережне поселення та некрополь на Цимлянському городищі, а також різні окремі поселення, розташовані на Таманському півострові та в Криму. Наявність могильних ям «зливкінського типу» та їх розповсюдженість вказували на різні практики поховання і, як наслідок, на участь населення з різними культурними традиціями та походженням у генезисі салтово-маяцької культури. Цей поділ на дві групи наголошував на складній і багатогранній природі хозарського простору. Перша група відображала поєднання впливів, ймовірно, пов'язаних

---

¹⁶ Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // Материалы и исследования по археологии СССР. № 62. М.-Л.: АН СССР, 1958. С.83-150

з осілими та напівкочовими громадами, які підтримували елементи розвиненої оборонної архітектури та автентичні похоронні практики. Простіші ямні поховання другої групи передбачали контрастну культурну ідентичність, потенційно пов'язану з різними мігруючими або місцевими популяціями, які оселилися або інтегрувалися в ширшому салтово-маяцькому культурному просторі. Ця диференціація М. І. Мерперта не була унікальною і досить добре співіснувала з концепціями попередніх авторів у розумінні різних культурних та етнічних компонентів, які співіснували та взаємодіяли у цьому регіоні у ранньосередньовічний період.

Значна роль в етногенезі степового населення в період раннього середньовіччя була відведена алаано-сарматським групам, що збереглися після гуннської навали. На думку М. Я. Мерперта, поховання з VII до середини VIII ст. дають характерні матеріали, які пов'язують як з ранніми сарматськими знахідками, так і з наступним салтівським етапом. Для обґрунтування своєї гіпотези дослідник використав порівняльний матеріал з Північного Кавказу та Кубані, стверджуючи про розвиток «сармато-аланської етнічної та культурної середовища»¹⁷.

Стає очевидним, що дослідницькі зусилля під час другого етапу були зосереджені особливо на глибокому вивченні самої салтово-маяцької культури. Цей період був відзначений створенням класифікацій, виявленням культурних особливостей та артикуляцією відмінних рис усередині археологічного комплексу. Комплексні дослідження окреслили географічне поширення салтово-маяцької культури та спробували диференціювати цю велику культурну мережу, запропонувавши територіальні варіанти. Дослідники також висунули теорії щодо складу населення, об'єданого у рамках цієї культури.

Робота М. Я. Мерперта, поряд з іншими ключовими дослідженнями, наголошувала на тому, що формування салтово-маяцької культури було не монолітним розвитком, а скоріше складним процесом, що включає безліч

---

¹⁷ Мерперт Н.Я. О генезисе салтовской культуры // Краткие сообщения Института истории и материальной культуры. Вып. XXXVI. М.-Л.: АН СССР, 1951. С.14-31

етнічних і культурних груп. Ця перспектива кинула виклик більш раннім спрощеним уявленням про культурну єдність, припустивши, що салтово-маяцька культура була сумішшю різних традицій, включаючи традиції алано-сарматської лінії, збагачену взаємодією з ширшими степовими і лісостеповими жителями.

Г.Є. Афанасьєв у своєму дослідженні еволюції теоретичних та методологічних підходів до вивчення салтово-маяцької культури, приділяючи особливу увагу дослідженням, пов'язаним із Маяцьким городищем, вказує, що на ранніх етапах дослідження історичні інтерпретації значною мірою спиралися на узагальнені, вже існуючі історичні припущення. На цьому етапі конкретні археологічні дані не зазнавали глибокого аналізу або не використовувалися як основа для висновків. Натомість результати польових досліджень часто функціонували скоріше як ілюстративний інструмент для підкріплення або демонстрації вже сформованих поглядів, а не для обґрунтування нових, що базувалися на даних ідеях. Цей ранній підхід наголошував на тенденції вписувати результати в існуючий історичний наратив, а не переглядати чи заперечувати ці погляди на основі всебічного аналізу археологічних записів¹⁸.

Окремий період на думку І. К. Решетової дослідження салтово-маяцької культури пов'язані з великими експедиціями. Зокрема, Радянсько-угорська експедиція Інституту археології АН СРСР, яка згодом стала Радянсько-болгаро-угорською експедицією (1978–1982), зробила значний внесок у відкриття нових археологічних пам'яток¹⁹.

До складу експедиції під проводом С.А. Плетнєвої увійшли відомі болгарські фахівці з середньовічної археології, такі як С. Ваклінов, С. Бояджєв і Р. Рашєв, а також угорські археологи І. Ерделі, Б. Ерделі та Л. Ковач. Результатом цієї спільної праці стало створення великої бази даних

---

¹⁸ Афанасьєв Г.Е. Эволюция теоретико-методического подхода к изучению Маяцкого городища // Дивногорский сборник: Труды музея-заповедника «Дивногорье». Вып.3. Воронеж: Научная книга, 2012.С.93-123

¹⁹ Решетова К.І. Население Донецко-Донского междуречья в раннем средневековье: по материалам погребальных памятников салтово-маяцкой культуры: дис. ... канд. іст. наук., М: 2014. 263 с.

археологічного, антропологічного та остеологічного матеріалу, що має велике значення для історичних реконструкцій. Після кожного польового сезону публікувалися збірки наукових статей для оперативної інтеграції результатів до академічного дискурсу, які охоплюють такі пам'ятники, як Маяцьке городище, Маяцький археологічний комплекс та Дмитрівський могильник.

Починаючи з 1970-х років, масштабні обстеження та польові роботи в Середньому Подонцов'ї проводив К.І. Красильников²⁰. Аналогічні роботи з виявлення та вивчення пам'яток салтово-маяцької культури у районі Оскола вели О.Г. Ніколаєнко та Г.Є. Афанасьєв²¹. Зростаюча кількість відкритих пам'яток, археологічних та антропологічних даних розширювало та уточнювало коло досліджень цих народів та їх культури. С. А. Плетньова ще більше розширила територіальний ареал культури, підкреслила її неоднорідність, зумовлену різними об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Вчена зазначила, що «великі знахідки з розкопок могильників і поселень, а також численні обстежені маршрути по берегах рік дозволили розділити культуру на степових територіях від басейну Сіверського Дінця до Волги — по горизонталі, а від верхнього Дінця та Середнього Дону до передгір'я Кавказу. кілька варіантів. Кожен з них має свої відмінні риси, але поєднує риси, що поєднують їх у єдину культурну спільноту». Вона виділила чотири локальні варіанти культури: азовський, кримський, нижньоволзький і дагестанський.

На виявлення ознак, визначальних конкретні варіанти салтово-маяцької культури, впливає ступінь вивченості кожного регіону. Як зазначила Плетньова, «треба говорити лише про переважне поширення тієї чи іншої ознаки, а не про його абсолютну наявність»²². Це підкреслює, що різницю між цими культурними «варіантами» були всеосяжними, а взаємодія між племенами було дуже активним. Встановлений набір ознак, що дозволяє

---

²⁰ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс. М.: Наука. 1989. 285 с

²¹ Афанасьев Г.Е. Эволюция теоретико-методического подхода к изучению Маяцкого городища ... С.93-123

²² Плетнева С.А. От кочевий к городам // Материалы и исследования по археологии. №142. М.: Наука. 1967. 208 с.

дослідникам відносити археологічні знахідки та пам'ятники до салтово-маяцької культури, широко прийнято серед учених. Визначальні характеристики цієї культури докладно досліджено, зокрема у роботах С.А. Плетньової.

У межах поширення салтово-маяцької культури виділяються чотири основні типи поховань: катакомбні, ямні, підкургани та кремаційні. Салтово-маяцький керамічний комплекс відрізняється постійністю, хоча кожен локальний варіант має свої особливості, такі як переважання певних форм кераміки. Озброєння та кінська зброя також були невід'ємною частиною, причому шаблі та луки регулярно з'являлися у бойових комплектах, а інші предмети варіювалися залежно від похоронних звичаїв. Крім того, ювелірні вироби та особисті прикраси відігравали важливу роль у культурі. Більш детально саме матеріальну культуру слід розглянути окремо, про що мова піде в іншому підрозділі.

Повертаючись саме до основної теми – антропологічних визначень, слід акцентувати увагу на роботах Т.С. Кондукторової. Археологічні дані свідчать про те, що основним населенням Маяцького та Дмитрівського комплексів були алани²³²⁴. Антропометричні виміри, проведені Т.С. Кондукторової, разом із археологічними знахідками дають повну картину жителів Маяцького комплексу. Для серії характерна доліхоцефалія, більш виражена у жіночій групі. Чоловічі черепи мали значне зростання, тоді як жіночі – середній. Будова обличчя була відносно вузькою та середньовисокою, вужчий профіль відзначався особливо у жінок. Розміри очних ямок і носа були середніми, але індекси виступу перенесення і носових кісток були помітно високими, а також гострий кут виступу носа. Профілювання обличчя було виражено як по горизонталі, так і по вертикалі.

---

²³ Кондукторова Т.С., Сегеда С.П. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из села Дмитровское // Вопросы антропологии. Вып.84. М.: издательство МГУ, 1990. С. 94-105.

²⁴ Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника // Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции. М.: Наука, 1984. С. 200-236.

Аналіз населення, похованого у Маяцькому могильнику, показав наявність двох доліхоцефальних аланських компонентів серед чоловіків, тоді як у жіночій групі спостерігався лише один. Злівкінський («болгарський») морфологічний тип більш виражений у жінок. Знахідки з Маяцького поселення дозволяють припустити, що виражена доліхоцефалія у жінок обумовлена ознаками аланської підгрупи, яка також присутня як вторинний компонент у чоловічій групі.

У межах Дмитрівської популяції було виявлено значну частку брахіцефальних індивідів. Згідно з дослідженнями, на Середньому Дону практично одночасно виникли різноманітні соціальні групи різного походження. Взаємодія між цими компонентами була значною, з частими змішаними шлюбами. Чим тривалішими і міцнішими були територіальні зв'язки між цими етнічними групами, тим помітніше виявлявся вигляд лісостепового варіанту алан. Згодом це призвело до злиття двох етносів у єдину популяцію.

Це, як зауважила дослідниця, пояснює велику кількість мезоцефальних черепів, знайдених у могильниках. Можна дійти висновку, що у периферії каганату формувалася нова етнотериторіальна група, що характеризується змішанням і поступовим об'єднанням цих різноманітних спільнот у єдину популяцію.²⁵

Хоча виявлення окремих катакомбних поховань у степовій зоні та ямних могильників у лісостепу трохи зруйнувало схему поділу салтівської культури за цими ознаками, концентрація катакомбних могильників залишається значним маркером, що характеризує лісостеповий варіант як самостійну культурну спільність. Концепція двоїстого етнічного походження салтово-маяцьких культурних традицій піддається перегляду. Г.Є. Афанасьєв, аналізуючи існуючі наукові думки про атрибуцію салтово-маяцьких пам'яток, дійшов висновку багатоконтактності населення цієї культури, виділяючи чотири окремі групи. Автор погоджується з ранніми гіпотезами, що

---

²⁵ Кондукторова Т.С., Сегеда С.П. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из села Дмитровское ... С. 94-105.

пов'язують походження катакомбних поховань з аланами. Використовуючи антропологічні дані, він поділяє ямні могили салтово-маяцької культури на дві групи: одну, також пов'язану з аланами, та іншу, пов'язану з оногуро-булгаро-хозарськими племенами.

Деякі історики-медієвісти стверджують, що територія між Доном і Сіверським Дінцем знаходилася під впливом так званого Руського каганату — гіпотетичної держави на чолі з русами, що виникла на початку IX століття і передувала Київській Русі. Ця спірна концепція ґрунтується на історичних джерелах та археологічних публікаціях. Намагаючись співвіднести письмові описи Руського каганату з археологічними свідченнями, дослідники поміщають їх у лісостеповий варіант салтово-маяцької культури. Так само слід згадати і про розробки Омеляна Прицака – українського видатного історика, який так само розглядає можливість походження Київської Русі від Хозарського каганату. У 1982 році видавництво Cornell University Press опублікувало роботу під назвою «Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century» Омеляна Прицака та Нормана Голба²⁶, представивши «Текст Шехтера» та «Київський лист» як важливі джерела з історії Русі. О. Прицак стверджував, що Київ був заснований у 830-х роках як центр хозар після падіння Аварського каганату, а Кий був лідером хозарського клану. Він стверджував, що саме Ігор, завоював Київ, тоді як Олег розширив межі кордонів на південь від Новгороду, пізніше захопивши Ростовську область. О. Прицак датував «Київський лист» 930-ми роками під час «хозарського періоду» Києва.

Робота кинула серйозний виклик радянській історіографії, по-суті запропонувавши ледь не повністю альтернативний варіант історичного дискурсу. Роботу майже проігнорували, виражаючи протест таким чином, вона не отримала великого відгуку, за винятком Анатолія Новосельцева, який у 1990 році оцінив аналіз Н. Голба, але розкритикував спекулятивні методи О. Прицака та його перебільшення хозарського впливу, зокрема, відкинувши

²⁶ Gil M. Review of Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century by Norman Golb, Omeljan Pritsak // Journal of NearEastern Studies. Vol. 46, No. 2. 1987. С. 144–15

теорію хозарського походження Києва. Сучасні історичні дослідження та археологічні свідчення вимагають критичного підходу до роботи О. Прицака та Н. Голба. Більшість вчених підтримує лінію П. Толочко, який спирається на різноманітні письмові та археологічні джерела, проте його висновки також мають обмеження. Хоча П. Толочко спростовує «хозарську теорію» походження Русі, проте багато суперечок залишаються невирішеними²⁷.

Щодо антропологічних визначень можна сказати наступне. Антропологічний профіль населення салтово-маяцької культури, описаний С. Г. Юхимовою, чітко вирізняється серед інших східноєвропейських груп. Алани, що характеризуються доліхоцефальними черепами, вузькими та високими обличчями та вираженими носовими виступами, залишили катакомбні поховання у верхів'ях річок Донця, Оскола та Дону. Ці риси зближують їх із середньовічними групами з Північного Кавказу. Аналіз краніологічних матеріалів із Нижнього Дону, проведений Є. Ф. Батієвою, переглядає різноманітний склад населення каганату. Вона вивчала антропологічні рештки людей з підкурганних поховань, розділених на ґрунтові та курганні поховання, що далі класифікуються за наявністю або відсутністю ровів. Є. Батієва відзначає морфологічну різноманітність, при цьому ґрунтові поховання демонструють більше європеїдних рис, споріднених з салтово-маяцькими популяціями та сарматами. Курганні поховання не демонструють серйозних морфологічних відмінностей, хоча статистичні відмінності відзначаються у демографічних показниках та рівнях травматизму^{28 2930}.

В якості заключної частини історіографічного огляду слід коротко описати загальний археологічний контекст інтерпретації етнічного складу. Оскільки ці дані є основним сучасним здобутком, з яким буде порівнюватися

²⁷ Кіорсак В. З історії однієї суперечки. Або дискусії про роль хозарів в становленні Руської держави у висвітленні сучасної історіографії // «Український медієвістичний журнал» №2. Львів, 2016. С. 21-29.

²⁸ Батієва Е.Ф. Антропология населения Нижнего Подонья в хазарское время // Донская археология. №3-4. Ростов-на-Дону: ООО «Медиаполис», 2002. С. 71-101

²⁹ Решетова К.І. Население Донецко-Донского междуречья в раннем средневековье: по материалам погребальных памятников салтово-маяцкой культуры: дис. ... канд. іст. наук., М: 2014. С. 30-32.

³⁰ Алексеева Т.И., Козловская М.В. Антропологический облик населения // Новохарьковский могильник эпохи Золотой орды. Воронеж: издат-во ВГУ, 2002. С. 111-124

весь матеріал, то вони мають бути детально розглянуті. Основний погляд на етнічну складову лісостепового регіону, про який і йдеться основній роботі, з точки зору саме археології дуже добре описав В. С. Аксьонов³¹. Він, зосереджуючись саме на могильниках салтово-маяцької культури, вибудовує інтерпретації через величезну кількість аналогій і порівнянь поховального інвентаря та конструкції поховань. Волоконовські та Мандровські захоронення визнані одними з найбільш повно вивчених, хоча частини території цієї постраждали з-за людської діяльності, такого як будівництво та сільське господарство, що призвело до часткової втрати археологічних свідчень. Частина що збереглася, була повністю розкопана, що дає доволі детальне представлення про поховальні обряди, поховальний інвентар та соціальну структуру. На противагу, інші великі некрополі, такі як Нетайловський і Ржевський некрополі, залишаються розкопаними лише частково, що залишає прогалини в знаннях про масштаби та різноманітність поховальних практик.

Різниця в масштабі та глибині цих досліджень частково зумовлена різною доступністю ресурсів і пріоритетністю археологічних зусиль. Неповне дослідження більш великих пам'ятників, включаючи Нетайловський і Ржевський некрополі, вказує на те, що ще багато належить дізнатися про їх поховальні традиції. Частинні дані з такими ключовими пам'ятниками ставлять питання щодо регіональних відмінностей, впливу сусідніх культур і соціально-політичної динаміки, вираженої в поховальних практиках. Таким чином, це нерівномірне дослідження продовжує залишатися проблемою для дослідників, що намагаються сформувані повне розуміння лісостепового варіанту салтово-маяцької культури та її розвитку з протягом часу. Відмінні риси практики ямного поховання, які спостерігаються в некрополях регіону, припускають варіативність. Ґрунтуючись на структурі поховань та звичаях, пов'язаних із розміщенням кераміки у могилах, вчені запропонували розділити ці пам'ятники на дві основні групи. Перша група включає

---

³¹ Аксёнов В.С. Новые материалы по вопросу освоения населением Хазарии бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. Т. 12. 2014. С. 4-33

Волоконовський, Ржевський, Нетайлівський та Красногорський некрополі. Ці пам'ятники відомі використанням дерев'яних трун різних конструкцій та включенням столового посуду як похоронний інвентар. Посудина зазвичай поміщається або в узголів'я, або в ноги померлого, що вказує на особливі ритуальні практики, пов'язані з звичаями поховання.

Наявність цих особливостей підкреслює розбіжності у традиціях поховання, включаючи різні культурні чи племінні впливи на різноманітність лісостепового варіанту салтово-маяцької культури. Конструкція дерев'яних трун варіювалася від простих дошок до складніших конструкцій, відбиваючи потенційні соціальні ієрархії чи вплив зовнішніх культурних елементів. Розташування та типи кераміки, знайденої в цих могилах, дають більш глибоке уявлення про церемоніальні та символічні аспекти похоронних обрядів, наголошуючи на їх значущості для розуміння складнощів культурної ідентичності в цьому регіоні.

Виявлення цих специфічних характеристик підкреслює важливість вивчення відмінностей у похоронних практиках виявлення соціокультурної приналежності людей, що жили в лісостеповому регіоні. Ці результати сприяють глибшому розумінню того, як похоронні звичаї розвивалися та адаптувалися під впливом внутрішніх подій та контактів із сусідніми громадами.

Для цієї групи могильників ще однією примітною особливістю був супровід людських поховань цілим тілом коня, його шкірою (включаючи череп та кістки ніг) або елементами кінської зброї. Дослідники відносять до другої групи некрополі Мандровський, Утиновський та Тишанський. У цих похованнях дерев'яні труни були відсутні, а похоронний інвентар здебільшого складається з кухонних посудин «степового» вигляду, які незмінно містилися за головою померлого. Вчені зазвичай пов'язують походження другої групи некрополів зі степовим населенням Середнього Подоння, зокрема протоболгарами.

У той самий час похоронні практики, як у першій групі пам'яток, зокрема наявність цілих тіл коней чи його частин, поміщених біля ніг померлого, вказують на зв'язку з тюрко-угорським населенням Поволжя. Ці похоронні звичаї вказують на складну мережу культурних впливів, що сформували практику лісостепових угруповань. Використання останків коней чи спорядження як могильного супроводу могло відбивати як статус, і ритуальне значення, підкреслюючи роль коней як цінних активів, так і як символів престижу і наступності у потойбіччя.

Контрастні характеристики між двома групами підкреслюють різноманітність усередині лісостепоного варіанту салтово-маяцької культури. Цей поділ відображає динамічну взаємодію між осілими аланськими та степовими протобулгарськими групами. Наявність окремих елементів поховання в кожній групі наголошує на різному ступені взаємодії, асиміляції та збереження традиційних звичаїв серед різних спільнот, що населяли регіон у той період.

Ці спостереження дають підстави для обговорення поліетнічності булгарського компонента у складі салтово-маяцької культури верхньої течії Сіверського Дінця.

Ще однією групою, що входила до складу Хозарського каганату та представлена в цьому районі, були ті, хто практикував обряд кремації. Кремаційні поховання були виявлені як у вигляді окремих могил та поминальних комплексів, так і в цілих цвинтарях. Найбільш вивченою та документованою пам'яткою є могильник біля села Суха Гомольша, на якому виявлено 312 кремаційних поховань та 17 поминальних комплексів.

Поховання ранніх етапів салтівської культури нині дослідники відносять до хронологічного горизонту Стовпище-Старокорсунь, що датується приблизно 740–780 роками. н. е. Цей період знаменує собою зародження культурної інтеграції у регіоні, що відбиває синтез різних етнічних і ритуальних традицій. Практики кремації, відмінні від обрядів інгумації,

поширених серед інших груп демонструють культурне різноманіття, характерне для територій Хозарського каганату.

Наявність як практик інгумації, так і кремації у тому ж культурному просторі свідчить про складну соціальну структуру, у якій різні етнічні групи співіснували і зберігали особливі звичаї поховання. Могильник у Сухій Гомольші з його широким спектром кремаційних поховань пропонує критичний погляд на практики спільнот, які підтримували унікальні традиції, будучи частиною більшої культурної та політичної освіти. Різноманітні похоронні звичаї розкривають складну структуру взаємодій, впливів та адаптацій, що сформували еволюцію салтово-маяцької культури на різних етапах її формування.

Перші поселення та могильники алан, що переселилися з Кавказу до східноєвропейського лісостепу, за даними С. А. Плетньової та інших дослідників, почали виникати у басейні Сіверського Дінця в 50–60ті роки VIII в. Проте в аланських могильниках виявлено лише поодинокі комплекси з ранньосалтівського хронологічного горизонту Стовище-Старокорсунської. Вперше ці комплекси було виділено А. В. Комаровим на Дмитрівському катакомбному могильнику. Вони присутні також у катакомбних могильниках біля сіл Старий Салтів та Рубіжне. Елементи поясної прикраси, характерні для цього хронологічного горизонту, були виявлені в катакомбі № 13 Верхньосалтівського катакомбного III могильника при розкопках 1990 р. В. Г. Бородуліним.

Відкриття цих раних елементів салтівської культури в аланських могильниках підкреслює культурну трансформацію, що триває, і взаємодію в регіоні у VIII столітті. Ці знахідки мають важливе значення, оскільки вони допомагають визначити поширення салтово-маяцької культури та її зв'язок з іншими сусідніми культурами та народами. Наявність специфічних прикрас та похоронних практик, унікальних для певного горизонту в аланських могильниках, демонструє співіснування та інтеграцію різних культурних

впливів на ранніх етапах салтівської культури, зокрема через взаємодію алан з ширшими хозарськими і степовими традиціями³².

Ці відкриття відображають складну культурну та соціальну динаміку в регіоні Сіверського Дінця у VIII столітті. Взаємодія між різними похоронними практиками – кремацією та інгумацією – передбачає змішання культурних традицій, ймовірно, під впливом міграцій та створення нових поселень. Наявність певного похоронного приладдя та орієнтацій додатково проливає світло на те, як ці різні групи, включаючи аланів, взаємодіяли та інтегрувалися одна з одною, приймаючи та адаптуючи місцеві звичаї.

---

³² Аксёнов В.С. Новые материалы по вопросу освоения населением Хазарии бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. Т. 12. 2014. С. 4-33

1.2. Джерела антропологічних досліджень

Антропологічні джерела в похованнях салтівської культури складаються з матеріалів, які роблять значний внесок у наше розуміння антропологічних та соціальних характеристик населення цієї археологічної культури. Ці джерела насамперед включають аналіз черепів, кісток та інших фрагментів людських останків, виявлених під час розкопок, що дозволяє реконструювати фізіологічні особливості, демографічну структуру та, у деяких випадках, соціальні практики. Ці матеріали дають уявлення про те, як населення салтівської культури співвідноситься біологічно із сусідніми популяціями з погляду фізичних характеристик.

Антропологічні джерела, виявлені в похованнях салтівської культури, в основному являють собою скелетні останки, що включають людські черепи та кістки. Ці останки дозволяють дослідникам визначати фізичні характеристики населення, такі як форма черепа, особливості лицьового скелета та будова тіла. Вони також дозволяють реконструювати демографічні моделі, вивчаючи вікову та статеву структуру населення. Аналіз травм та поранень дає більш глибоке уявлення про спосіб життя населення, включаючи такі аспекти, як війна, битви та, можливо, ритуальні практики. Він також може виявити ступінь насильства або травм, отриманих протягом життя, що може бути пов'язане із соціальними структурами чи конфліктами.

В цьому дослідженні, як вже зазначалося вище, були використані матеріали розкопок Верхньосалтівського некрополя та біля с. Рубіжне у 2019 році. Автор роботи була присутня на всіх етапах розробки матеріалу, тобто від моменту археологічного польового пошуку до моменту роботи з вже музеїфікованому вигляді, самостійно та під наглядом провідних спеціалістів з антропології та анатомії провела заміри і зробила необхідні аналізи, які представлені в додатках до цієї роботи.

Антропологічні дані із салтівських поховань дозволяють дослідникам виділити кілька ключових аспектів антропологічного складу населення. Населення салтівської культури було частиною широкої європейської расової

групи. Зафіксовано різницю між черепами представників салтівської культури та сусідніх культур, що може вказувати на наявність окремих етнічних груп або міграцій, які вплинули на тогочасний вигляд населення салтово-маяцької культури. Порівнюючи характеристики черепа з характеристиками сусідніх етнічних груп, дослідники салтово-маяцької культури зазвичай висувають гіпотези про взаємодію між такими групами, як алани, болгари чи слов'яни, і тому, чи вплинула це взаємодія на генетичний склад чи соціальні практики салтівського населення.

Краніометричні дослідження є одними з найбільш важливих антропологічних джерел із салтівських поховань. Ці дослідження зосереджені на фізичних характеристиках черепів, знайдених у похованнях, що дозволяє провести глибокий аналіз форми черепа та лицьового скелета. Форма черепа та його краніометричні показники виявлені у представників салтово-маяцької культури надають дуже цінну інформацію про такі характеристики населення, які вивчає фізична антропологія. Ці особливості можуть свідчити про конкретні регіональні риси чи етнічну приналежність, що дозволяє дослідникам точніше простежити походження населення. Аналіз черепа також допомагає виявити закономірності міграції чи культурного обміну із сусідніми народами. Наприклад, вивчення особливостей черепа може виявити вплив інших популяцій, або етносів, або народів (дивлячись який термінологічний і методологічний підхід ми використовуємо) що дозволяє розмірковувати вченим про давні шляхи міграцій або культурних дифузій.

Зафіксовані на кістках слід травми\поранення, можуть дати нам важливу інформацію про різноманітні військові та соціальні конфлікти, особливості виробничих процесів (побутовий травматизм), особливості клімату (вплив зовнішнього середовища на формування скелету і супутні хвороби до спеки\сирості\холоду), особливості фізичних навантажень. Участь представників салтово-маяцької культури у перманентних військових конфліктах підтверджується великою кількістю травм зафіксованих на

кістках небіжчиків. Ці травми відбивають як оборонні, так і наступальні воєнні дії, що вказує на те, що населення пережило значну кількість насильства. Деякі антропологічні рештки вказують на хірургічні операції, такі як навмисні модифікації черепа (трепанация) які вказують на те, що населення займалося певними соціальними або релігійними практиками, включаючи обряди переходу, символічні акти або поклоніння предкам. Наявні свідчення трепанации черепа можуть свідчити про поєднання медичних практик та ритуальних намірів, хоча ця тема може бути також основою для різноманітних спекуляцій в науковій літературі³³.

Хоча антропологічні джерела є безцінними для розуміння верхньосалтівської культури, існує кілька обмежень і проблем, які дослідники повинні враховувати. Часто залишки скелета вилучені з місць поховання, є неповними чи фрагментованими, що обмежує можливість реконструкції всього спектра фізичних характеристик чи демографічних даних. На збереження останків можуть впливати умови довкілля, що ускладнює отримання повноцінних результатів. Серед складнощів роботи з антропологічними рештками слід згадати, що інтерпретація антропологічних даних потребує ретельного розгляду різних чинників, включаючи соціальний, культурний та географічний контекст періоду. Наприклад, важко робити остаточні заяви про етнічну приналежність або міграційні моделі, ґрунтуючись лише на фізичних характеристиках, оскільки на них часто впливає широкий спектр екологічних та соціальних факторів.

Антропологічні джерела із могильників салтово-маяцької культури складаються з різних матеріалів, що дозволяють поглиблено зрозуміти фізичні характеристики, соціальні структури та культурні практики населення. Ці джерела включають фізичні останки, демографічні дані, кожен з яких дає цінну інформацію про життя спільнот, які населяли регіон у зазначений період.

---

³³ Аксёнов В.С. Новые материалы по вопросу освоения населением Хазарии бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. Т. 12. 2014. С. 4-33

Дослідження черепа особливо важливі, оскільки вони можуть надати інформацію про широкі расові та етнічні групи, до яких належало населення, а також про їх потенційні взаємодії з сусідніми культурами. Аналіз черепів і кісток є одним із найбезпосередніших методів вивчення антропологічних особливостей салтівського населення та розуміння його фізичної ідентичності.

Палеодемографічні дані, отримані в результаті вивчення вікового та статевого складу населення, дозволяють зрозуміти соціальну структуру та демографічну ситуацію салтівської культури. Аналізуючи останки, дослідники можуть визначити вік та стать похованих на місцях, що допомагає відтворити картину демографічного складу населення. Вивчення даних також дозволяє ідентифікувати соціальні та сімейні структури та реконструювати потенційні соціальні практики чи культурні норми. Демографічна інформація, отримана зі скелетних останків, важлива для розуміння ширшого соціального контексту салтівської культури, такого як структура сім'ї, зростання чи спад населення та соціальна організація. Це також може дати інформацію про здоров'я та довголіття населення, що може додатково сформулювати наше розуміння їхнього способу життя, рівня комфорту, особливості формування скелету.

Поєднання цих антропологічних джерел (залишків скелетів, палеодемографічних даних) дає всебічне розуміння салтівської культури та її зовнішнього вигляду носіїв. Кожне з цих джерел пропонує різні точки зору на життя та практику населення, і разом вони дозволяють дослідникам реконструювати не лише фізичні характеристики людей, а й їхній соціальний, культурний та військовий досвід. Досліджуючи ці залишки, вчені можуть отримати уявлення про суспільні структури, цінності та практики салтівської культури, а також про їхню взаємодію з іншими групами та культурами в регіоні. Антропологічні джерела салтівських могильників мають вирішальне значення для поглиблення наших знань про цю давню культуру та для

розуміння складної взаємодії факторів, що сформували розвиток їхнього суспільства.

За підсумками антропологічних джерел можна назвати кілька ключових аспектів, дозволяють зрозуміти демографічну структуру і культурну ідентичність населення.

Типи антропологічного складу: населення салтівської культури, належало до європейної раси, виявляло звичайні ознаки, властиві південним слов'янам і степовим народам. Між салтівськими черепами та черепами сусідніх культур спостерігалися відмінності, що може вказувати на різні групи населення чи міграційні процеси. Ці фізичні відмінності свідчать про те, що салтівське населення могло складатися з різних антропологічних підгруп, сформованих місцевими адаптаціями та взаємодією із сусідніми етносами, а також різноманітними моделями пересування расових\етнічних груп, які впливали на територію упродовж різних історичних періодів. Ці взаємодії відбиваються в антропологічних характеристиках, які спостерігаються в скелетних останках. Потенційне змішання популяцій чи культурний обмін могли вплинути на фізичні риси салтівців, які можна побачити у чітких рисах черепа, а також у певних фізіологічних рисах, які можуть вказувати на адаптацію до різних екологічних чи соціальних умов. Ця антропологічна різноманітність могла б дати зрозуміти політичну та соціальну динаміку регіону, проливши світло на відносини між різними етнічними групами, торгівлю та військову взаємодію, а також ступінь культурної асиміляції, що відбулася з часом.

Черепні та фізіологічні дослідження. Черепні дослідження є життєво важливим джерелом інформації за антропологічними ознаками, оскільки вони дозволяють зрозуміти фізичні характеристики окремих людей та населення загалом. Ці дослідження показали, що салтівське населення демонструвало певні особливості черепа, на які вплинув контакт із сусідніми групами. Форма черепа та лицьового скелета, зокрема, ступінь сплюснення обличчя та інші відмітні ознаки є ключовими для визначення етнічної та

культурної приналежності населення. Наприклад, наявність специфічних рис черепа, таких як виражена площина обличчя, може вказувати на вплив степових культур, тоді як інші ознаки можуть вказувати на взаємодію зі слов'янськими чи аланськими етносами.

Форма черепа та лицьового скелета: форма склепіння черепа та лицьового скелета виявила характерні риси, що вказують на вплив різних етнічних груп. Деякі популяції могли мати виражену площину особи або інші типові риси, що вказують на їхню приналежність до певних етнічних чи культурних груп. Ці відмінні риси часто є результатом як генетичних чинників, і впливу довкілля, відбиваючи ширший демографічний склад салтівської культури.

Вивчаючи черепні та фізіологічні характеристики, дослідники можуть побудувати докладну картину зовнішнього вигляду представників салтівської культури, їхні соціальні структури та відносини із сусідніми групами. Цей детальний аналіз скелетних останків має вирішальне значення для розуміння культурної та етнічної ідентичності салтівського населення та дає важливі підказки щодо їх моделей міграції, соціальної організації та взаємодії з іншими культурами у регіоні.

Антропометрія є основою антропологічної методики і передбачає вимірювання тіла або скелета людини. До цього також входить антропоскопія — візуальне визначення описових ознак, які не піддаються вимірюванню. Для зручності такі ознаки класифікуються за категоріями, наприклад, за відтінком кольору волосся: світле, змішане або темне. Основні напрямки антропометрії включають краніометрію та краніоскопію (дослідження черепа), остеометрію та остеоскопію (вивчення посткраніального скелета), а також соматометрію та соматоскопію (аналіз розмірів і ознак тіла живої людини). Окремий розділ присвячений кефалометрії та кефалоскопії, які зосереджуються на вивченні голови.

В антропології для вивчення окреслених питань використовуються біологічні методи, основою яких є фіксація морфофізіологічних ознак живих

людей і їхніх кісткових решток. Проте показники отриманих антропологічних даних виходить за рамки суто біології – вони мають ключове значення для дослідження історичного минулого людства.

Також до важливих напрямів дослідження належать чисельність і структура первісних спільнот, статево-вікові особливості та динаміка їхньої організації; вплив природного середовища на життя первісних людей, тривалість їхнього життя та рівень медичних знань. Крім того, антропологія допомагає зрозуміти процеси формування найдавніших релігійних уявлень, розвиток мистецтва та інші аспекти культурного становлення людства.

З розвитком науки антропологічна методика доповнилася новими розділами, такими як одонтологія (вивчення будови зубів), дерматогліфіка (аналіз папілярних ліній і візерунків на долонях), а також гематологія чи серологія (дослідження груп крові).

Антропологічні дані відіграють ключову роль у дослідженні етногенетичних питань. Фізичні риси, що передаються від покоління до покоління, виступають своєрідними біологічними «мітками», які дозволяють простежити процеси формування антропологічного складу як давніх, так і сучасних народів.

У певних випадках антропологічні матеріали перевершують інші джерела етногенетичної інформації — археологічні, етнографічні чи лінгвістичні. Це зумовлено тим, що мова та культура часто поширюються шляхом запозичення, тоді як зміни у фізичному типі етнічної спільноти безпосередньо свідчать про контакти з іншими групами, які могли бути як добровільними, так і вимушеними. Таким чином, антропологічні дослідження є незамінними для відновлення історичної картини формування етнічних спільнот.³⁴

Антропологічні джерела Салтівського могильника можна інтерпретувати кількома способами залежно від наукової парадигми, що застосовується.

---

³⁴ Сегеда С. П. Антропологія: Навч. посібник. К.: Либідь, 2001. 336 с.

Теорії міграції та асиміляції, де ці джерела можуть як підтверджувати, так і спростовувати гіпотези про міграцію народів, зокрема, чи виникло салтівське населення внаслідок злиття різних етнічних груп або чи взагалі воно було монолітним з точки зору біологічних популяцій. Аналіз особливостей черепа та скелетних останків може дати розуміння походження населення, допомагаючи простежити можливі моделі міграції та демографічні зміни. Інтеграція різних груп може відбиватися на фізичних рисах індивідів, приділяючи особливу увагу рисам особи, формі черепа та іншим морфологічним характеристикам, що вказує на генетичне змішання. Фізичний вид населення міг дати підказки про масштаби асиміляційних процесів або вплив сусідніх культур, таких як алани чи слов'яни.

Соціальна структура та гендерні ролі: Дослідження травм та інших фізичних характеристик останків може пролити світло на соціальні структури салтівського населення, висвітливши наявність чітко визначених соціальних ролей чи гендерних відмінностей у фізичному розвитку. Наприклад, частота і тип травм можуть свідчити про конкретні соціальні чи військові ролі, які люди виконували в суспільстві. Цілком можливо, що гендерні ролі тісно пов'язані з фізичними характеристиками, такими як сила чи витривалість і що ці ролі були зміцнені через суспільні практики. Наявність різних травм, особливо тих, що пов'язані з бойовими діями або роботою, може вказувати на те, що чоловіки та жінки грали різні ролі в суспільстві, причому чоловіки, ймовірно, були більше залучені у війну та фізичну працю, тоді як жінки в даному випадку грали певні ролі, які були пов'язані з домашнім життям. Такий аналіз може сприяти кращому розумінню розподілу праці та культурних практик, що лежать в основі соціальної організації салтівського населення.

Однією з головних проблем у використанні антропологічних джерел Салтівського могильника є обмежений доступ до повних колекцій. Наявні дані можуть бути неповними або уривчастими через невелику кількість знайдених останків або через погану збереженість матеріалу. У деяких

випадках можуть бути виявлені лише окремі елементи скелетних залишків або пошкоджені кістки, і це перешкоджає більш повному і точному аналізу фізичних характеристик населення. Крім того, збереження останків може відрізнятися залежно від факторів навколишнього середовища, таких як склад ґрунту або методи, використані під час розкопок. Ця мінливість може призвести до прогалин даних, ускладнюючи остаточні висновки про фізичні риси або культурні звичаї населення. Саме для цього археологи часто застосовують перехренисний аналіз даних.

Інтерпретація антропологічних даних часто потребує врахування широкого спектра факторів, включаючи соціальні, культурні та географічні контексти. Тілесні останки можуть не давати повного уявлення про спосіб життя суспільства, оскільки відображають лише окремі аспекти повсякденної діяльності населення, такі як їхнє здоров'я, харчування та фізична праця. Щоб повністю зрозуміти соціальну та культурну динаміку салтівського населення, необхідно враховувати дуже широкий історичний контекст, включаючи взаємодію із сусідніми культурами, міграційні моделі та зміни матеріальної культури з часом. Ці фактори можуть ускладнити інтерпретацію антропологічних даних, оскільки вони вводять додаткові змінні, які можуть бути не відразу очевидними зі скелетних залишків.

На основі антропологічних даних можна зробити висновки про походження, соціальну організацію та культурні особливості салтівського населення. Однак ці висновки є проміжними і завжди необхідні подальші дослідження, щоб вдосконалювати розуміння суспільства салтово-маяцької культури. Майбутні дослідження можуть включати докладніші порівняння з іншими сучасними культурами, такими як алани або слов'яни, щоб дослідити ступінь культурного обміну та взаємодії. Крім того, нові методи, такі як аналіз ДНК або ізотопний аналіз, можуть надати більш точну інформацію про генетичний склад населення та його відносини із сусідніми групами. Нажаль сьогодні це дуже складно зробити зазвичай через брак коштів або недостатній ступінь збереженості деяких антропологічних решток. Ці методи могли б

допомогти усунути деякі прогалини та проблеми в інтерпретації антропологічних даних, пропонуючи більш повне уявлення про салтівську культуру.

Антропологічні джерела із Верхньосалтівського могильника є важливим елементом для розуміння фізичних та соціальних аспектів життя цієї популяції в загальному «пазлі» салтівської культури. Детальне вивчення цих джерел дозволяє дослідникам виявити як фізіологічні особливості людей, а й соціальні та культурні практики, сформували розвиток салтівської культури. Поєднуючи антропологічні дані з археологічними та історичними доказами, вчені можуть отримати глибше розуміння життя тих, хто жив у цьому регіоні в середньовічний період, та культурні обміни, що вплинули на їх розвиток.

1.3. Методи та методологія досліджень

Методологія та методи, що використовуються при вивченні Салтівського некрополя мають важливе значення для розкриття особливостей повсякденного життя, культурних процесів та соціальної структури населення у цьому регіоні. Ці підходи забезпечують вивчення як матеріальних артефактів, так і антропологічних матеріалів, що дозволяє аналізувати різні аспекти трансформацій давнього суспільства, в тому числі його етнічний склад.

Методологічний підхід. Дослідження Верхньосалтівського некрополя ґрунтувалося на інтеграції кількох наукових підходів: історичного, антропологічного, археологічного що є в сукупності підходом міждисциплінарним, який є визнаним науковим світом³⁵. Історичний підхід допоміг встановити хронологічний та культурний контекст знахідок. Цей метод дозволяє зрозуміти, як салтово-маяцька культура співвідноситься з іншими спільнотами VIII-IX століть, в тому числі як контактують її внутрішні компоненти, тобто включаючи аланів, хозар та сусідні слов'янські племена. Залучення дослідниками письмових джерел також дає уявлення про більш широке соціально-політичне та економічне середовище тієї епохи. Крім цього слід також акцентувати важливість залучення етнографічних джерел, що також є доволі важливим компонентом для розуміння, наприклад, причин певних деформацій людських скелетів. Мається на увазі пошук аналогій з антропологічними залишками інших культур, про які відомо з етнографічних джерел, де було б розкрито розуміння занять людей і як це відбивається на кістках³⁶.

Антропологічний підхід у цьому дослідженні використовується за для вивчення фізичних показників населення. Завдяки аналізу черепів, кісток та зубів дослідники змогли реконструювати морфологічні особливості

---

³⁵ Piaget J. The epistemology of interdisciplinary relationships // Interdisciplinarity. Problems of teaching and research in universities. Paris: OECD. 1972. P. 127-139.

³⁶ Козак О.Д., Поховання бронзового віку з Хрінників на Рівненщині (археологія і антропологія) // Археологія. - 2010. № 1. С. 50-63.

мешканців, виявити ознаки травм та хвороб, а також вивчити віковий та гендерний розподіл похованих. Ці дані дали уявлення про походження населення, його генетичний склад та умови життя, сприяючи глибшому розумінню їх біологічної та культурної ідентичності.

Археологічний підхід включав аналіз матеріальної культури, поховальних обрядів та конструкцій могил. Дослідження катакомбних та ямних поховань виявило відмінності у культурних практиках різних соціальних груп.

Міждисциплінарний підхід об'єднав експертизу археології, антропології, історії. Це дозволило повніше зрозуміти взаємодію етнокультурних, екологічних і демографічних чинників.

Методи збору даних. Збір даних включав поєднання польових робіт та лабораторного аналізу. Основним методом були археологічні розкопки, які включали докладну фіксацію на місці поховання, реєстрацію глибини та орієнтації могил та створення планів катакомб. Ці записи потрібні для подальших реконструкції просторового планування некрополя та виявлення закономірностей у похоронних практиках.

Антропологічні методи зосереджувалися на детальному вивченні останків скелета. Вимірювання черепів та кісток проводилися для визначення статі, віку, росту та фізичних характеристик померлого. Палеопатологічний аналіз виявив докази травм, захворювань та фізіологічного стресу, що дає уявлення про здоров'я та спосіб життя населення. Одонтологічні дослідження надають додаткову інформацію про дієту, здоров'я порожнини рота та можливі генетичні зв'язки з іншими групами.

Археологічний аналіз включав розгляд поховального інвентарю. Такі предмети, як ювелірні вироби, зброя та предмети домашнього вжитку, були також проаналізовані, щоб зробити спостереження для розуміння контексту, отримати відомості про статус, заняття та культурні традиції похованих людей. Порівняльний аналіз цих артефактів з аналогічними знахідками з інших регіонів допоміг краще зрозуміти місцевий локальний варіант культури

Процес збору даних із вивчення Верхньосалтівського некрополя базувався на низці стандартних методів польових робіт та лабораторних процедур для забезпечення ретельного документування та аналізу знахідок. Головними були методи археологічних розкопок, що включали систематичне розкриття місць поховань і зв'язок з ними артефактів. Кожна могила була ретельно розкопана та документована, при цьому особлива увага приділялася збереженню контексту знахідок. Артефакти фотографувалися на місці, були докладно описані, враховано їхнє положення, розміщення та зв'язок з іншими об'єктами у похованні.

Антропологічний аналіз склав значну частину процесу збирання даних. Були проведені точні виміри скелетних останків, включаючи черепні та посткраніальні кістки під наглядом провідних спеціалістів у цій галузі. Заміри потрібні для визначення морфологічних характеристик скелетів давнього населення. Це включало визначення статі, віку смерті та тіла, а також доказів фізичного стресу, травм та захворювань. Ці виміри були доповнені палеопатологічними дослідженнями з метою виявлення ознак травм, дефіциту харчування та хронічних захворювань, що дало повну картину здоров'я та способу життя населення.

Поєднання цих способів дозволило реалізувати цілісний підхід до збору даних, забезпечивши надійний набір даних для подальшого аналізу. Кожен метод доповнював інші. Ця комплексна стратегія забезпечила детальне розуміння складної соціальної, культурної та фізіологічної динаміки населення, що було поховано у Верхньосалтівському некрополі.

Розділ 2. Поховальні практики в контексті антропології

2.1. Обряд поховання і особливості могильників Верхній Салтів та Рубіжне.

Оскільки в роботі висвітлюється могильники Верхній Салтів і Рубіжне, то слід зупинитися на особливостях катакомбних поховань. Сама практика має певну специфіку, що впливає як на антропологічний матеріал з одного оку, так і слугує певним археологічним маркером за якими ми фіксуємо спільноту. Також цікаво зупинитися

На початку ХХ століття Верхньосалтівський катакомбний некрополь було відкрито учителем В. А. Бабенком. У період з 1900 по 1917 рік на місці поховання було розкопано 325 катакомб.

Ще на ранньому етапі досліджень Бабенко висунув гіпотезу про те, що Верхньосалтівський могильник містить цілий археологічний комплекс, а не ізольоване поховання. Ця гіпотеза була підтверджена відкриттям двох додаткових катакомбних могильників, Верхній Салтів II і III, розташованих неподалік Верхнього Салтова I. «Другий могильник лежить в одній версті на південь від першого по косогуру біля яру «Нетеча». Третій знаходиться у 100 сажнях від другого, на схід, на пагорбах, вкритих селянськими садами» - писав В. О. Бабенко.

1989 року на східних схилах яру Нетеча завідувач відділу археології Харківського історичного музею В.Г. Бородулін зафіксував кілька катакомбних поховань, що розташовані на значній відстані від некрополя Верхній Салтів II. Ця знахідка дозволила дійти висновку про те, що був відкритий новий катакомбний могильник Верхній Салтов IV³⁷.

У 1989-1990 роках польові роботи проводила експедиція Харківського історичного музею під керівництвом В. Г. Бородуліна. 1996 року розкопки продовжилися під керівництвом В. В. Колоди з загоном Харківського педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. З 1998 року дослідження

---

³⁷ 1. Аксенов В.С., Хоружая М.В. К вопросу о количестве катакомбных могильников у с.Верхний Салтов // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Б.А. Шрамко. Харьков: Курсор, 2008. С. 19

проводила експедиція Харківського обласного історичного музею під керівництвом В. С. Аксьонова.

Ці великі дослідження надали докази щодо подібності поховальних обрядів між Верхнім Салтовом II і IV, що свідчить про їхній прямий зв'язок. Таким чином, можна зробити висновок про існування єдиного катакомбного некрополя, розділеного на кілька секцій, що функціонували одночасно, демонструючи при цьому дещо відмінні риси в обрядовій частині поховання. Наслідуючи більш ранню гіпотезу В. А. Бабенко, В. С. Аксьонов знову виділяє свідчення, що свідчать про наявність поліетнічного населення.

Сам поховальний обряд некрополя певною мірою однорідний — поховання переважно відбувалися в катакомбних камерах, хоча зустрічалися й нечисельні ґрунтові поховання. На підставі супровідного поховального інвентаря, пам'ятка датується IX — початком X ст. Більшість поховань хронологічно датуються серединою-кінцем IX ст.

Переважаючим типом поховальної споруди аланського населення салтівсько-маяківської культури у верхів'ях Сіверського Дінця є катакомба, що складається з дромосу (вхідного коридору) і поховальної камери. Саме в похоронній камері ховали померлих. Однак поодинокі відхилення від цієї традиції відзначені в могильниках аланського населення лісостепового варіанту салтово-маяцької культури.

Майже в усіх досліджених катакомбних некрополях виявлено невелику кількість поховань у ямах і ямах з нішами. Соціальний та етнічний статус цих поховань залишається незрозумілим.

Археологічний комплекс у с. Верхній Салтів Вовчанського району Харківської області примітний у багатьох відношеннях. З одного боку це була одна з перших пам'яток, які започаткували розвиток самостійного напрямку середньовічної археології, сам могильник став епонімним. З іншого - саме на основі знахідок з цього некрополя були проведені ранні антропологічні дослідження матеріалів салтівської серії про які йшлося у попередньому розділі роботи.

На думку В. С. Аксьонова, проведений аналіз свідчить про високий рівень стандартизації більшості вимірюваних характеристик, пов'язаних з похоронними спорудами та обрядами, на всіх трьох ділянках некрополя Верхній Салтов.

Загалом поховальна практика населення Верхнього Салтова найбільш близька до подібних обрядів східної групи аланського населення Північного Кавказу, особливо представлених у 7-й та 8-й групах аланських катакомбних некрополів, датованих другою половиною V – першою половиною VIII ст. Ці некрополі зосереджені вздовж верхньої та середньої течії річки Сунжа, на території сучасної Інгушетії та центральної Чечні. Вони пов'язані з племінною групою, відомою як «авсурки».

Заповнення похоронних камер на різних ділянках некрополя Верхній Салтов впевнено демонструє їхній зв'язок із сімейними колективами. Наявність поховань з різною орієнтацією померлих (головою ліворуч від входу, головою вправо, ногами до входу або головою до входу) на всіх ділянках некрополя, можливо, відображає свідчення поліетнічного складу населення Верхнього Салтова, де домінує одна первинна група. Ця домінуюча група відзначена орієнтацією померлих, найбільш поширеною на некрополі біля села Верхній Салтов. Проте, цілком імовірно, що розбіжності у поховальній орієнтації за сторонами світу\відносно до сторін камери, пов'язана з відсутністю обов'язково прописаного обряду покладення покійного. Цілком вірогідно, що комплекс умов і обмежень під час поховання не торкався окремих елементів і поховальна процесія вкладала небіжчика залежно від обставин або просто це було зумовлено випадком.

Однак не можна виключати, що різна орієнтація похованих у катакомбних камерах Верхньосалтівського некрополя пов'язана з різним соціально-економічним статусом, обставинами смерті або, у деяких випадках, наявністю місця для розміщення наступних тіл усередині камери³⁸.

---

³⁸ Аксьонов В.С. Поховальний обряд ранньосередньовічного Верхньо-Салтівського могильника: досвід статистичного аналізу // *Археологія*. 2018. № 2. С. 42–56.

У 1987 році поблизу села Рубіжне було виявлено ще один катакомбний могильник, який увійшов до списку ключових пам'яток салтівської культури цього регіону. На могильнику дослідили у цей період 13 катакомб, що стали важливим джерелом інформації про поховальні обряди та структуру суспільства населення, яке його залишило. Відкриття могильника дало змогу глибше вивчити регіональні особливості культури та доповнити знання про етнічний склад місцевого населення.

З 1993 року польові роботи археологів зосередилися на систематичному дослідженні пам'яток Верхньосалтівського археологічного комплексу, серед яких важливе місце займав Рубежанський катакомбний могильник. Особливо активними ці дослідження були у 1995 році, коли було проведено низку розкопок, спрямованих на уточнення хронології та вивчення особливостей поховального обряду. Цей могильник, зокрема, цікавий через виявлену різноманітність поховальних конструкцій, що включали як класичні катакомби, так і окремі відхилення від традиційних форм.

Дослідження Рубежанського могильника дозволило археологам виявити специфічні риси, які свідчать про змішані впливи різних етнічних груп, представлених у регіоні. Матеріали, зібрані під час розкопок, включають кераміку, прикраси, елементи одягу та інші артефакти, що стали основою для реконструкції повсякденного життя та вірувань цього населення. Подальший аналіз дозволив визначити, що Рубежанський могильник, ймовірно, функціонував у IX – на початку X століття, і мав тісні зв'язки з іншими некрополями Верхньосалтівського комплексу, такими як Верхньосалтівський II та III.³⁹

У перспективі цей могильник залишається важливим об'єктом для вивчення, оскільки значна частина його території досі не досліджена, а знайдені матеріали надають багатий ґрунт для подальших інтерпретацій та порівнянь з іншими пам'ятками салтівської культури.

---

³⁹ Аксьонов В.С., Бабенко Л.І. Археологічні фонди Харківського історичного музею: історія формування колекції // *Вісімнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках XVIII Сумцовських читань)*, 18 квітня 2012 р. Харків : Майдан, 2012. С.

2.2. Елементи поховального обряду пов'язані з операціями над тілами

Однією з задач антрополога також є дослідження постмортальних операцій з тілом покійного. На території Верхньосалтівського могильника зустрічаються дуже пошкоджені рештки небіжчиків під час грабунку або ритуалів. Якщо грабіжники здебільшого просто руйнують кістяк або вилучають його частини, то обрядова складова має певну систему.

У процесі багаторічних досліджень катакомбних поховань Верхньосалтівського археологічного комплексу та могильників, розташованих поблизу, зокрема Рубежанського могильника, руйнування кістяків трактувалося дослідниками неоднозначно. У низці випадків це явище пояснювали як наслідок ритуалу «знешкодження» похованих, що, ймовірно, мало магичний або релігійний характер. Водночас деякі поховання з пошкодженими останками інтерпретували як результат грабунку могил.

Інша гіпотеза пов'язувала руйнування кістяків із природними чинниками, такими як обвалення склепінь поховальних камер або проникнення води, що спричиняло пошкодження останків. Такі інтерпретації вказують на складність умов збереження пам'яток та можливість одночасної дії як антропогенних, так і природних факторів.

Розбіжності в інтерпретаціях дослідників зумовлені як особливостями знайдених матеріалів, так і недостатністю даних для однозначних висновків. Аналіз таких випадків залишається важливим для розуміння як поховального обряду, так і соціально-культурного контексту, в якому функціонували ці некрополі.

З точки зору теорії грабунку салтівських катакомбних поховань виникають труднощі з поясненням того, чому в деяких випадках після проникнення до поховальної камери та її «пограбування» кам'яні або дерев'яні заклади поверталися на своє початкове місце. Такі випадки зафіксовані у похованнях Старосалтівського, Верхньосалтівського I,

Верхньосалтівського IV могильників, а також у Верхньосалтівському некрополі.

Подібна поведінка цілком узгоджується з обрядом «знешкодження» покійників. Вона свідчить, що навіть після виконання основних ритуалів померлого могли сприймати як потенційну загрозу. У таких випадках живі прагнули захистити себе, створюючи додаткову бар'єрну перепону між собою та небіжчиком, повертаючи заклад до входу в поховальну камеру. Це додатково підкреслює глибоке коріння вірувань у небезпечну природу померлих, які могли за певних обставин загрожувати світу живих.

Згідно з думкою В. С. Аксьонова, матеріали поховань Верхньосалтівського могильника-IV дозволяють зробити наступні висновки:

У катакомбі здійснювалося навмисне проникнення через спеціальний хід, який був пророблений у дромосі біля входу в поховальну камеру, що свідчить про ретельно спланований обряд.

Через цей повторний вхід не тільки поміщали тіла померлих людей для підзахоронення, але й проникали для виконання певних дій, які мали на меті порушення цілісності тіл/скелетів, що знаходились у камері, що підтверджує існування певної обрядової практики.

Руйнування скелетів похованих пов'язане саме з цим повторним проникненням у камеру, а не з природними факторами, як було висловлено в інших теоріях.

Люди, які проникали в камеру, добре знали конструкцію камер і розташування покійників, часто їх не цікавили речі померлих, навіть з розряду престижних предметів (саблі, поясні набори, золоті сережки тощо), що підтверджує специфічні мотиви вчинюваних дій.

Вибірковість у руйнуванні скелетів, відносна збереженість поховального інвентаря вказує на ритуальний характер виконуваних дій, що могли бути пов'язані з обрядом "знешкодження" або охорони від потенційної загрози з боку померлих. Ці обряди, ймовірно, мали на меті нейтралізувати

небезпеку, яку уявляли покійники для живих, що додатково підкріплюється соціальною та релігійною потребою в ритуальних практиках⁴⁰.

---

⁴⁰ Аксьонов В.С. Некоторые замечания к вопросу интерпретации разрушенных скелетов в памятниках салтово-маяцкой культуры (по материалам Верхне-Салтовского IV могильника) // Древние некрополи и поселения: постпогребальные ритуалы, символические погребения и ограбления / отв. ред. Е.Н. Носов (Труды ИИМК РАН. Т. 46.). СПб: Институт истории материальной культуры РАН, 2016. С. 189–204.

РОЗДІЛ 3. АНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Матеріали розкопок 2019 року з Верхнього Салтова та Рубіжного

Це дослідження має на меті відкоригувати вже існуюче уявлення щодо антропології могильників Верхній Салтів та Рубіжне, проте в першу чергу здійснюється публікація нових даних обробки музейних колекцій після нових археологічних розкопок.

Антропологічний матеріал для дослідження отримано з археологічної колекції Харківського історичного музею імені Н.Ф. Сумцова, зокрема з розкопок пам'яток салтово-маяківської культури 2019 року. До них належали Верхньосалтівський катакомбний могильник (зр. 1–6, 8–10) та могильник біля села Рубіжне (зр. 7). Поховання датуються другою половиною VIII — першою половиною IX ст. Проаналізовані останки належать аланському населенню лісостепової області Дону, яке переселилося на цю територію внаслідок міграції, про які неодноразово згадувалося у попередніх розділах. Вони генетично пов'язані з аланами Північного Кавказу судячи з їхніх остеометричних показників та археологічних супровідних матеріалів. Характерний тип поховання — катакомбний обряд — додатково підтверджує їх культурну приналежність. Цей зразок складається з 10 екземплярів, ідентифікованих як ті, що належать до європеїдної раси.

Визначення статі проводили за системою, розробленою В.І. Пашковим і Б.Д. Резніковим⁴¹ у 1978 р. на основі 25 метрик. Вимірювання проводили за методикою Р. Мартіна з модифікаціями В.П. Алексєєва⁴². Класифікація форми черепа дотримувалася В.С. Підхід Сперанського, згідно з яким черепи з індексом 74,9 або менше вважалися доліхокранними, черепи з індексом 75,0–79,9 — мезокранними, а черепи з індексом 80,0 або більше — брахікранними.

---

⁴¹ Пашкова В. И., Резников Б. В. Судебно-медицинское отождествление личности по костным останкам. Саратов : Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1978. 320 с.

⁴² Алексеев В. П., Дебев Г. Ф. Краниометрия: Методика антропологических исследований. М. : Наука, 1964. 128 с.

Було здійснено спробу оцінити вік на основі стертості зубів, а також ступеня та послідовності закриття черепних швів. Остаточні оцінки віку та статі були зроблені за допомогою комплексного аналізу черепа та скелета, включаючи вимірювання, краніоскопічну та остеоскопічну оцінку. В результаті дослідження було визначено два зразки кісткового матеріалу (номер 3 і 9) як дитячі. Зразок номер 7 достовірно належить до чоловічої статі. Не вдалося встановити стать у зразках номер 1 і 8. Інші зразки ймовірно належать до жіночої статі, однак остаточно це не можна стверджувати через погану збереженість і руйнування більшої частини лицьових або мозкових відділів. У цих випадках ми визначали стать на основі знятих параметрів у непошкоджених ділянках. Проаналізовані зразки з повним описом приводяться нижче.

Поховання 151

Інвентарний номер 151.1.(табл.1)

Під час дослідження виявлено помірну деформацію черепа(ДО. Існує припущення, що це наслідок ненавмисної штучної деформації, яка могла виникнути через використання традиційних колисок типу «бешик» із сечовивідними пристроями. Такі колиски були поширені серед певних народів, і дітей тримали в них до 3–5 років. Виходячи з опису С.М. Абрамзона, який вивчав звичаї укладання дітей у колиски «бешик»(ф.1), дитину виймали з колиски дуже рідко, навіть під час грудного вигодовування. Це дозволяло зберігати стабільність позиції дитини, але водночас могло призводити до деформації черепа.

Інша гіпотеза полягає в тому, що деформація є результатом цілеспрямованої штучної зміни форми голови. Вона могла виконувати функцію сакрального або меморіального знака⁴³⁴⁴⁴⁵, бути проявом соціальної

⁴³ Медникова М.Б. Трепанции в древнем мире и культ головы. М.: Алетейа, 2004. 208 с

⁴⁴ Медникова М.Б. Ритуальное посвящение у древних народов Евразии по данным антропологии: символические трепанации // Археология, этнография и антропология Евразии № 1(13). Новосибирск: издательство Института археологии и этнографии СО РАН, 2003. С. 147-156

⁴⁵ Медникова М.Б. Трепанции у древних народов Евразии // М.: Научный мир, 2001. 314 с.

стратифікації⁴⁶⁴⁷ відобразити модні тенденції у звичаях або використовуватися як засіб захисту голови новонародженого від природних факторів, таких як холод, вітер чи спека.

При аналізі зразка №151.1, збереженого частково, точне визначення статі та віку ускладнюється через множинні сліди руйнування кісткового матеріалу. Ймовірний вік встановлюється на основі стану зубів і зрощення швів. На зубах наявний зубний камінь, а значна стертість емалі на поверхнях вказує на вік у межах 40–60 років, що підтверджується облітерацією внутрішніх швів.

Череп має мезокранний індекс, також помічена помірна деформація. На кістках склепіння черепа виявлені грануляційні заглибини, ймовірно, пов'язані з арахноїдитом. Причиною цього могли бути закриті черепно-мозкові травми або струси, які симптоматично проявлялися головним болем.

На кістках склепіння черепа були помічені грануляційні заглиблення, які, ймовірно, є наслідком арахноїдиту. Це захворювання могло виникнути через закриті черепно-мозкові травми або струс мозку, які клінічно проявлялися хронічними головними болями.

Проведений комплексний аналіз черепа разом зі скелетом, що включав вимірювання, краніоскопію та остеоскопію, виявив труднощі у точному визначенні статі та віку через часткове збереження кісткового матеріалу. Кістки мають численні сліди руйнування, що, ймовірно, пояснюється повторним підпохованням у цій катакомбі. Повторне поховання активувало процеси окислення, які призвели до деградації кісткової тканини.

Попри це, на основі стану зубів та ступеня зарощення швів вдалося зробити орієнтовні висновки щодо віку. На зубах виявлено зубний камінь, а значна стертість емалі на кожній поверхні свідчить про можливий вік у межах

---

⁴⁶ Батиева Е.Ф. География антропологических типов древнего населения Нижнего Подонья (эпоха бронзы - средневековье) // Археологические записки. Ростов-на-Дону: РРОО «Донское археологическое общество», 2013. Вып.8. С.129-144.

⁴⁷ Ortner, Donald J. and Putschar, Walter G. J.. Identification of pathological conditions in human skeletal remains. 1985. Reprint with a new index ed. Washington: Smithsonian Institution Press

40–60 років. Це припущення підтверджується також облітерацією внутрішніх черепних швів, яка вже відбулася.

Череп має мезокранний індекс, що додатково дозволяє класифікувати його до середньої форми.

У зразка 151.2(табл.2) відзначена більш виражена деформація черепа. Визначення статі за розмірами черепа згідно з розробленою системою В.І. Пашкова і Б.Д. Резнікова 1978 року, а розміри визначаємо по Р.Мартіну з поправками В. П. Алексеева, ми отримуємо жіноча стать, проте нам не вистачає 9 показників для більш точної достовірності. На зубах помічений зубний камінь, помірна стертість емалі, що дає можливість обмежити вікові рамки від 35 до 50 років. Завдяки загальній збереженості кісток можна побачити на правій плечовій кістці зігнутість, що може бути проявом від посиленої фізичної монотонної праці руками, яскраво виражену бугристість променевої кістки і легку зігнутість збережених кісток передпліччя. Черепний індекс – брахікран. Під час дослідження була зафіксована деформація черепа, яка є більш вираженою, ніж у зразка з катакомби №151.1. Передбачувані причини змін у черепі залишаються такими самими, як і у зразка з катакомби №151.1.

Проводячи комплексний аналіз черепа разом зі скелетом, орієнтуючись на вимірювання, краніоскопію та остеоскопію, а також завдяки загальній збереженості кісток, вдалося виявити викривлення правої плечової кістки. Це може бути проявом підвищеного фізичного монотонного навантаження на руки. Також було помічено виразну горбистість променевої кістки та легке викривлення збережених кісток передпліччя.

На зубах зафіксовано зубний камінь, помірну стертість емалі, що дозволяє обмежити вікові рамки від 35 до 50 років. Визначення статі за розмірами черепа, згідно з розробленою системою В.І. Пашкова та Б.Д. Резнікова (1978), а також розміри за Р. Мартіном з поправками В.П. Алексеева, вказують на жіночу стать. Однак для більшої достовірності бракує дев'яти показників. Черепний індекс – брахікран.

Зразок № 151.3(табл.3) представлений кістковими останками дитини. З огляду на те, що постійні різці починають прорізатися, а перший премоляр вже розвинувся, вік дитини коливається від 6 до 8 років. Зрощення лобової кістки

Проводячи комплексний аналіз черепа разом зі скелетом, орієнтуючись на вимірювання, краніоскопію та остеоскопію, встановлено, що даний зразок черепа належить дитині. Враховуючи, що постійні різці лише починають прорізуватися, а перший премоляр вже сформований, вік дитини коливається у межах від 6 до 8 років. Зрощення лобової кістки також підтверджує цей віковий період. Деформація черепа присутня, але виражена дуже слабо.

Поховання 156

Інвент. №156.(таб.4) Проводячи комплексний аналіз кісткового зразка №156 черепа разом зі скелетом, використовуючи краніоскопію та остеоскопію, виявлено слабо виражені надбрівні дуги, кут і масивність стегнової кістки, а також низький криж із широкими крилами. Це дозволяє припустити жіночу стать, проте практично відсутні числові показники для підтвердження цього висновку.

Щодо віку, через руйнування та пошкодження в області швів можливо зробити лише припущення, що він становить приблизно від 25 до 50 років.

Через сильне руйнування черепа важко простежити можливу деформацію. На внутрішній поверхні кісток виявлено невелику кількість "мозкових гриж". Емаль на зубах стерта, також можливі сліди карієсу.

Проводячи комплексний аналіз черепа разом зі скелетом, орієнтуючись на краніоскопію та остеоскопію, було виявлено слабо виражені надбрівні дуги, кут і масивність стегнової кістки, низький криж із широкими крилами, що дозволяє припустити жіночу стать. Однак через відсутність достатньої кількості числових показників це підтвердження залишається ймовірним.

Щодо віку, через пошкодження та руйнування в області швів також можна зробити лише припущення. Ймовірний вік — від 25 до 50 років.

Поховання 153

У даній катакомбі було виявлено антропологічний матеріал у вигляді двох черепів і одного посткраніального скелета. Вік і стать похованих визначалися згідно з традиційними методиками.

Зразок 153.1(табл.5) – череп, який ймовірно належить жінці. Визначення статі проводилося за розмірами черепа згідно з розробленою системою В.І. Пашкова і Б.Д. Резнікова (1978 р.), а заміри виконувалися за методикою Р. Мартіна з поправками В.П. Алексєєва. Хоча результати вказують на жіночу стать, через відсутність мозкової частини черепа бракує 14 показників для більшої достовірності.

Зразок 153.2 складається з черепа і посткраніального скелета. Через численні сліди руйнувань на черепі визначити стать безпосередньо неможливо, але завдяки частковій збереженості таза та інших кісток можна припустити, що це також останки жінки.

Варто відзначити наявність деформації скелета у вигляді зрощених хребців, що, ймовірно, свідчить про хворобу Бехтерева(ф.2). Крім того, плечові кістки мають явну деформацію, яка може бути зумовлена підвищеним навантаженням на опорно-руховий апарат верхніх кінцівок.

Поховання 154

Інвент. №154.(табл.6) У ході дослідження зразка відзначається погана збереженість: напівзруйнований череп без інших кісток, які могли б доповнити визначення статі чи віку. Зуби перебувають у задовільному стані, а зрощення швів на лобній кістці не спостерігається. Ймовірний вік індивіда оцінюється у межах від 25–30 років і старше.

У даній катакомбі був виявлений антропологічний матеріал, який включав кісткові останки трьох осіб. Вік і стать похованих визначалися за традиційними методиками.

Поховання 157

Інвент. №157.(табл.7) У даній катакомбі був виявлений антропологічний матеріал, що включав три черепи та два посткраніальні скелети. Вік і стать похованих визначалися за традиційними методиками.

Зразок №157.1 представлений частинами черепа з численними слідами руйнувань, через що визначити стать і вік складно.

Зразок №157.2 складається з частин черепа та посткраніального скелета. Через значні руйнування черепа ідентифікувати стать неможливо, проте часткова збереженість інших кісток дозволяє припустити, що це останки чоловічої статі. Стертість зубної емалі та наявність зубного каменю вказують на вік понад 45 років.

Зразок №157.3(табл.7) представлений частинами черепа та посткраніального скелета. Аналіз статевих ознак вказує на ймовірну жіночу стать. Вік визначено на основі стертості емалі зубів і становить понад 35 років.

Поховання з с. Рубіжне

Матеріал отриманий під час розкопок у с. Рубіжне і представлений черепом із посткраніальним скелетом у чудовому стані збереження.(табл.8)

Визначення статі проведено за розмірами черепа відповідно до методики В.І. Пашкова і Б.Д. Резнікова (1978 рік), із застосуванням вимірів за Р. Мартіном із поправками В.П. Алексєєва. Результати однозначно підтвердили чоловічу стать.

На зубах виявлено зубний камінь, а також помірний рівень стертості емалі. Це дозволяє визначити вікові рамки між 35 і 50 роками.

3.2. Антропологічні матеріали з могильника Верхній Салтів оброблені антропологами

Серед публікацій антропологічного матеріалу слід згадати доволі широке дослідження В. П. Алексеєва, до якого ми часто апелювали при описі зразків.

У дослідженні, присвяченому характеристиці черепів із Верхньосалтівського могильника, автор вказав на близьку подібність салтівської краниологічної серії зі схожими черепами східнослов'янських популяцій⁴⁸⁴⁹⁵⁰. Цей висновок було зроблено на основі сукупного порівняння верхньосалтівських черепів із вибраними середньовічними серіями із сусідніх регіонів. Порівняння проводилося за багатьма ознаками, однак у нього були включені кути горизонтального профілю лицьового скелета.

На нашу думку ці дані потребують уточнення, бо сучасний погляд на «слов'янську» групу трохи відрізняється від уявлень 1969 з причин, що були описані у першому розділі.

У цей час стали доступні палеоантропологічні матеріали із середньовічних аланських могильників Північного Кавказу. Археологічний аналіз раніше встановив культурні зв'язки між цими пам'ятниками та салтівським могильником⁵¹⁵². Незважаючи на загальну подібність у морфології черепа трьох груп — східнослов'янської, салтівської та аланської, кожна з яких відноситься до доліхоцефального, вузьколицевого типу європеїдної раси, вони демонструють помітні відмінності у сплюсненні лицьового скелета в горизонтальній площині. Аланська серія, загалом, показує велике профілювання особи порівняно зі східнослов'янською серією, особливо щодо скуломаксиллярного кута. Салтівська серія має найбільшу кількість спільних рис з аланською серією. Таким чином, більш ранне

⁴⁸ Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1964. 130 с.

⁴⁹ Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1966. 252 с.

⁵⁰ Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы: Краниологическое исследование. М.: Наука, 1969.

⁵¹ Готье Ю.В. Кто были обитатели Верхнего Салтова // ИГАИМК. Т.V. Л., 1927. 84 с.

⁵² Мерперт Н.Я. О генезисе салтовской культуры // Краткие сообщения Института истории и материальной культуры. Вып. XXXVI. М.-Л.: АН СССР, 1951. С.14-31

твердження автора про те, що, незважаючи на значну схожість між східнослов'янськими та салтівськими серіями, салтівська серія, ймовірно, демонструватиме ще більшу схожість з аланською серією, була підтверджена новими доступними матеріалами.

Цей розширений аналіз наголошує на важливості детального краніофасіального профілювання для розрізнення та асоціації культурних та біологічних зв'язків між різними середньовічними популяціями. Результати дають подальше розуміння складних взаємозв'язків та загальних характеристик в антропологічному спектрі цих регіонів.

В. П. Алексеев вважає що немає необхідності обґрунтовувати цю тезу статистично або порівнянням за кількома ознаками, як це було зроблено під час дослідження Салтівського могильника. Застосування цього методу було зумовлене відсутністю раніше диференціюючих ознак, тоді як тепер такими диференціюючими маркерами виступають кути горизонтального профілювання. Нові матеріали свідчать про те, що населення салтівської культури слід розглядати не як периферію східнослов'янського етнічного світу, а як частину аланського етнічного ареалу. Не зважаючи на те, що подібні думки висловлювали вже до цього, черговий раз говорити про слов'ян в контексті салтівської культури було частиною наукового доробку в той час.

Однак, з точки зору автора, питання про роль східнослов'янського антропологічного компоненту у формуванні антропологічного типу населення салтівської культури залишається невирішеним. «Вплив східнослов'янських популяцій на салтівську культуру є очевидним і в археологічних даних (див., наприклад, Плетнева, 1962)»⁵³.

З останньою тезою автора очевидно більшість сучасних дослідників була б не згодна. Але сам факт фіксації тези, що салтівське населення антропологічно більше пов'язане з Кавказом ніж зі слов'янами – це доволі серйозний крок для відходу від намагання знайти слов'ян всюди в ранньому середньовіччі на території СРСР.

---

⁵³ Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы: Краниологическое исследование. М.: Наука, 1969. С 190-192.

Автор продовжує далі просувати цю ідею. На його думку ця тонка інтерпретація підкреслює необхідність розгляду салтівської культури через подвійну призму домінування алан і внеску східних слов'ян. Така перспектива поєднує антропологічні та археологічні свідчення, акцентуючи увагу на культурній і біологічній взаємодії, яка сформувала ідентичність населення Салтова. Результати також відкривають можливості для подальшого вивчення динаміки культурної та етнічної взаємодії в цьому складному історичному контексті.

Автор також пише, що попереднє міркування саме по собі є достатнім для того, щоб відкинути думку про генетичну спорідненість салтівського населення з сучасним українським. Якщо морфологічними відмінностями між цими групами, такими як ширина обличчя та форма черепної коробки, можна було б умовно знехтувати, враховуючи тенденції змін цих ознак у часі, то досить очевидні розбіжності в ступені горизонтальної сплюсненості лицевого скелета не можна ігнорувати. За кутами горизонтального профілювання українські серії, як і слід було очікувати, відрізняються від салтівської та зближуються зі східнослов'янськими.

Щодо участі характерного для салтівців антропологічного типу у формуванні особливостей українського народу, то вона, ймовірно, могла б мати місце, але лише у незначному масштабі. Проте наразі антропологія не володіє прямими доказами для підтвердження чи спростування цього припущення. Додаткові дослідження, які б базувалися на більшому масиві краніологічних та остеологічних даних, могли б надати більше інформації щодо природи цих зв'язків. Такі дані можуть допомогти точніше оцінити масштаб взаємодії між салтівською культурою та східнослов'янськими спільнотами, що дозволяє глибше зрозуміти антропологічну історію українського населення.

Всі ці думки, безумовно, мають доволі велику історіографічну цінність, проте розмови про зв'язок сучасного українського населення з культурою, яка завершила своє існування більше тисячі років тому, сьогодні не йдеться.

Основні зусилля науковців зосереджені саме на аналізі в конкретному хронологічному відрізку існування салтово-маяцької культури.

Для додаткових даних було задіяно матеріали що вивчалися І. К. Решетовою з Верхнього Салтова. В її дослідженні використовується частина антропологічного матеріалу з могильника Верхній Салтів, що знаходився у фондах на збереженні Харківського обласного історичного музею. У рамках аналізу колекції І.К. Решетова було досліджено 22 черепи дорослих індивідів (13 чоловічих і 9 жіночих).

Чоловіча краніологічна вибірка з могильника Верхній Салтів характеризується великими і середніми поздовжніми діаметрами, а також дуже малими або середніми поперечними діаметрами. Пропорції мозкової коробки варіюються в межах великих і середніх значень для поздовжніх розмірів і великих або дуже малих для поперечних. Високе стандартне відхилення поперечних розмірів вказує на значну варіативність у вибірці. Абсолютні розміри лицьового скелета перебувають у межах малих і середніх значень.

Лицьова частина черепа середньовисока, вузька або середньоширока. Ніс високий, помірно широкий, із вираженим виступом. Очні орбіти широкі й низькі. Загальний лицевий кут невеликий, а кут середньої частини обличчя — дуже малий. Ці пропорції й характеристики є типовими для цього компоненту салтово-маяцької культури, що підтверджується попередніми дослідженнями.

Жіноча вибірка, хоча й менш репрезентативна, демонструє подібні морфологічні особливості лицьового відділу черепа: лице вузьке в біоорбітальній частині, середньошироке в середній частині, середньовисоке або високе. Ніс високий, помірно широкий, із вираженим виступом. Орбіти широкі й середньовисокі. Середня частина обличчя сильно профільована, а верхня частина — менш виражена. Загальний лицевий кут невеликий.

На відміну від чоловічої вибірки, жіночі черепи мезокраніальні, із більшими поздовжніми й поперечними діаметрами, що додає варіативності до загальної групи.

На думку І.К. Решетової антропологічний аналіз кісток з Могильника Верхній Салтів дає наступний результат. Для цієї групи, поховальний обряд якої дозволяє асоціювати її з аланською етнічною спільнотою, характерні такі особливості:

А. Єдність морфологічного вигляду

Це виражається у будові черепа, посткраніального скелета та демографічній структурі, яка свідчить про осілість, стаціонарність і динамічне зростання популяції. Осілість підтверджується даними ізотопного аналізу, що вказують на вагому частку рослинного компоненту в раціоні, а також на низький рівень індивідуальної варіативності ізотопних показників.

Було виявлено дві різні краніальні риси, виявлені на археологічних розкопках, розташованих у географічно віддалених районах. Ці риси є важливими маркерами, сприяють нашому розумінню антропологічних характеристик популяцій та його ширшої культурної власності. Наявність цих специфічних краніальних рис в обох географічно розділених регіонах передбачає, що існував певний рівень наступності та узгодженості у розвитку цих рис з часом, відбиваючи єдину популяцію чи культурну групу, попри просторові відстані між ділянками. Єдність у конституційному розвитку цих груп очевидна з морфологічних подібностей, що зберігаються на археологічних розкопках, навіть у регіонах, географічно віддалених один від одного. Ця узгодженість фізичних характеристик популяцій переконливо свідчить у тому, що це групи мали загальне походження чи культурний фон, які грали ключову роль формуванні їх колективної ідентичності. Той факт, що ці риси з'являються в різних місцях, підкріплює ідею про те, що населення було пов'язано не лише загальним походженням, а й загальними культурними практиками та традиціями, що сприяли збереженню та передачі цих краніальних характеристик із покоління до покоління.

Крім того, південне походження формування цієї групи, як припускають деякі антропологічні особливості, виявлені на цих ділянках, свідчить про можливу міграцію чи культурну дифузю з південних регіонів.

Це південний вплив, чи то через пряму міграцію чи культурний контакт, відіграло значну роль формуванні фізичних і соціальних характеристик популяції. Це говорить про те, що група могла відчувати певні зовнішні впливи, що сприяли розвитку її відмінних рис черепа та загальної культурної ідентичності⁵⁴.

На додаток до морфологічних свідчень, стабільність демографічної структури та консолідація суспільства ще більше наголошують на унікальних характеристиках цієї групи. Стабільність популяції згодом, як свідчать археологічні дані, передбачає, що це співтовариства були щодо осілими і піддавалися нижчим рівням міграції чи руйнації проти іншими групами у регіоні. Ця стабільність могла бути зумовлена різними факторами, включаючи створення сильних соціальних та економічних систем, що забезпечують наступність способу життя групи.

Консолідація суспільства всередині цих груп вказує на наявність усталених традицій та соціальних структур, які були необхідні для підтримки почуття єдності та згуртованості протягом тривалих періодів. Одним із найбільш значущих аспектів цієї соціальної консолідації є традиція формування сім'ї та шлюбних звичаїв. Постійність цих практик з часом вказує на глибоко вкорінені соціальні норми та цінності, які керували формуванням сім'ї та організацією шлюбних спілок усередині спільноти.

Ці шлюбні традиції, ймовірно, відіграли вирішальну роль у зміцненні соціальної згуртованості та забезпеченні стабільності групи. Організація шлюбних спілок могла залежати від різних факторів, включаючи родинні зв'язки, соціальний статус та економічні міркування. Практики, пов'язані з формуванням сім'ї та шлюбом, були невід'ємною частиною підтримки соціального порядку та продовження культурних традицій усередині групи.

В цілому, ідентифікація цих двох різних краніальних особливостей, поряд із доказами конституційної єдності, південного походження, демографічної стабільності та соціальної консолідації, дає всебічне розуміння

---

⁵⁴ Решетова К.І. Население Донецко-Донского междуречья в раннем средневековье: по материалам погребальных памятников салтово-маяцкой культуры: дис. ... канд. іст. наук., М: 2014. С. 51.

конкретних традицій, що керували формуванням сім'ї та шлюбними практиками всередині цієї групи. Ці результати дають цінну інформацію про складні взаємодії соціальних структур, культурних традицій та фізичних характеристик, які сформували ідентичність цієї популяції, проливаючи світло на ширші процеси культурної еволюції та соціального розвитку у регіоні. Детально вивчаючи ці чинники, ми отримуємо глибше розуміння ролі, яку сімейні та шлюбні традиції відіграли у формуванні історії та ідентичності цієї спільноти.

Б. Високий рівень травматизму

Високий рівень травм, що спостерігався в цих групах, свідчить про те, що вони знаходилися в районах, де часто тривали військові конфлікти, як оборонного, так і наступального характеру. Ця травма, що включає різні форми травм та фізичних ушкоджень, відображає насильницьке та бурхливе середовище, в якому мешкали ці групи населення. Наявність таких поранень свідчить про те, що ці групи, ймовірно, брали участь у безперервних військових зіткненнях чи зіткненнях, що призвело до значних фізичних ушкоджень та стресів для їх членів. Ці конфлікти, що продовжуються, справили б глибокий вплив на повсякденне життя людей, формуючи не тільки їхнє фізичне здоров'я, а й їхні соціальні та культурні звичаї.

Частота травм та поранень є чітким показником характеру проблем, з якими стикаються ці громади. Самі поранення, починаючи з бойових поранень і до переломів та інших форм фізичних травм, є прямим доказом насильницьких обставин, у яких перебували ці групи. Ці фізичні маркери не лише вказують на високий рівень конфлікту, який переживає населення, але наголошують на типах війни та інтенсивності зіткнень, у яких вони брали участь. Незалежно від того, чи були ці конфлікти пов'язані з територіальними суперечками, набігами чи масштабними військовими кампаніями, постійна поява травми в археологічних знахідках переконливо свідчить, що суспільство перебуває під постійною загрозою насильства.

Більше того, вираження різних гендерних традицій у цих групах очевидно не лише з частоти травм та ушкоджень, а й з маркерів фізіологічного стресу, знайдених у скелетних останках. Ці маркери, такі як зміни в структурі кісток або ознаки тривалої фізичної напруги, вказують на особливі ролі, які різні підлоги грали в цих суспільствах. Можна зробити висновок, що типи травм та маркери стресу могли відрізнятися залежно від статі, відбиваючи особливі обов'язки та ролі, призначені чоловікам та жінкам у цих спільнотах. Наприклад, чоловіки, ймовірно, частіше отримували поранення, пов'язані з бойовими діями, тоді як жінки могли відчувати різні форми фізичного стресу, наприклад, через народження дітей або трудомістких завдань.

Демографічні показники дозволяють краще зрозуміти соціальну динаміку цих груп. Ці групи населення могли мати високі показники смертності через постійні військові конфлікти і фізичні втрати від війни, що триває. Демографічні дані можуть виявити закономірності зростання населення, міграції чи стабільності, які можуть бути пов'язані з впливом конфліктів на виживання та відтворення суспільства. Наприклад, високий рівень ушкоджень та травм міг вплинути на вікову та статеву структуру населення, потенційно призводячи до дисбалансу у кількості чоловіків та жінок або зміни в очікуваній тривалості життя.

Крім того, фізіологічні маркери стресу, які можуть включати ознаки хронічної хвороби, недоїдання або виснаження, свідчать, що ці групи перебували під постійною напругою через екологічний та соціальний тиск, з яким вони стикалися. Ймовірно, цей стрес був не тільки фізичним, а й психологічним, оскільки люди зазнавали травм і тривоги, пов'язаних з безперервною війною та її наслідками. Демографічні тенденції, якщо вони розглядатимуться поряд із фізичними доказами травми, пропонують повне розуміння важких та складних умов, у яких жили ці групи населення.

Таким чином, високий рівень травм та супутні маркери фізіологічного стресу є переконливими доказами того, що ці групи жили в умовах

постійного воєнного конфлікту. Участь цих груп у війні, оборонній чи наступальній, сформувала їх соціальні структури, гендерні ролі та демографічні характеристики. Моделі травм та стресу, які можна побачити в скелетних останках, пропонують докладну картину впливу війни на повсякденне життя цих груп населення, показуючи, як тиск конфлікту вплинув на їхнє фізичне благополуччя та соціальну організацію. Це також підкреслює важливу роль, яку відіграла війна у формуванні суспільних норм, гендерних ролей та демографічних моделей у цих спільнотах.

В. Хірургічні навички

Однією з рис цієї групи є майстерність у виконанні посттравматичних трепанацій черепа. Наявність травм, що добре гояться, поряд з реконструйованими методами ведення бою, вказує на певний ступінь спеціалізації всередині популяції. Ця спеціалізація відбивається у їх медичній практиці, а й у способах, якими вони брали участь у війні та підтримували своє здоров'я після отримання травм. Вміння виконувати трепанації черепа має на увазі глибоке розуміння травматичних ушкоджень та їх лікування, вказуючи на складний підхід до охорони здоров'я, особливо у контексті військових травм. Ці трепанації, ймовірно, проводилися для полегшення тиску від травм голови чи лікування станів, спричинених бойовими діями чи іншими джерелами травм. Також, можливо, деякі трепанації проводилися за ритуальними цілями, хоча це залишається спекулятивним, оскільки немає остаточних доказів, які б підтверджували цю теорію.

Крім цих медичних практик, археологічні свідчення підтверджують ідею спеціалізованої популяції. добре загоєні травми, виявлені в останках, демонструють не тільки частоту отриманих травм, але й ефективну допомогу, яку люди отримували після поранення, що, можливо, дозволило їм відновлюватися та продовжувати функціонувати у спільноті. Це говорить про те, що ці групи розвинули певний рівень знань як у галузі польової медицини,

так і в галузі відновлення, що, ймовірно, було зумовлено вимогами їх постійної участі в конфліктах.

Додаткові докази спеціалізованого характеру цього товариства можна знайти у реконструйованих методах ведення бою. Як зазначає Бужилова⁵⁵, методи ведення бою, які практикуються цими групами, були специфічними та розвиненими, ймовірно, під впливом досвіду ведення війни та типів травм, отриманих під час бою. Здатність зцілюватися і відновлюватися після травм, поряд із передовим розумінням методів лікування, мала вирішальне значення для підтримки функціональності та готовності населення до конфлікту, що триває.

Більше того, археологічні дані також свідчать про контакт зі слов'янським світом. Ці взаємодії є особливо помітними, оскільки вони були географічно розподілені лінією укріплених міст, які служили кордонами між різними культурними сферами. Ці укріплені міста, що свідчать про військовий характер залучених товариств, відігравали значну роль у захисті та підтримці поділу між слов'янським світом та населенням, що вело кочовий чи напівкочовий спосіб життя. Виявлення катакомбних кладовищ поблизу цих укріплених зон додатково передбачає наявність культурного обміну або взаємодії між цими групами, незважаючи на фізичні та військові кордони, що їх поділяли.

Контакт між цими групами та слов'янським світом міг мати значні культурні та соціальні наслідки, впливаючи як на методи ведення війни, так і на медичну практику. Можливо, що аланське населення могло брати рабів чи дружин у слов'ян, але нині немає переконливих доказів, що підтверджують це твердження. Навпаки, відсутність прямих доказів передбачає, такі взаємодії, якщо вони мали місце, були, мабуть, рідкісними і були загальноприйнятою практикою. Більш правдоподібно, що аланське населення могло б захоплювати слов'ян як трофеїв або брати їх для торгівлі, але це також було б

---

⁵⁵ Бужилова А.П. Древнее население (палеопатологические аспекты исследования) // М.: ИА РАН, 1995. 134 с.

відносно незвичайно та важко документовано. Відсутність переконливих доказів передбачає, що хоча такі випадки могли мати місце, вони були скоріше винятком, ніж поширеною культурною практикою.

На здатність виконувати трепанації черепа і наявність добре загоєних травм вказують на високий рівень спеціалізації всередині цих груп, особливо в контексті війни та догляду за постраждалими після травм. Археологічні свідчення, включаючи виявлення катакомбних цвинтарів та вказівки на контакти зі слов'янським світом, ще більше збагачують наше розуміння практик та взаємодій цього суспільства. Ці результати підкреслюють складну природу їхніх культурних, медичних та військових традицій, даючи уявлення про те, як ці групи адаптувалися та справлялися з труднощами, створюваними їх середовищем та конфліктами. Спекуляції про захоплення слов'ян та ритуальні цілі деяких трепанацій носять виключно характер, хоча необхідні подальші дослідження, щоб прояснити масштаби цих практик⁵⁶⁵⁷⁵⁸.

3.3. Етнічна складова населення і його побутові особливості

Важливо відзначити, що в роботі часто порушується питання осілості племен. Зокрема процеси розселення кочових груп, як обговорює С.А. Плетньова, що тривали в межах салтово-маяцької культури протягом усього її

⁵⁶ Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII – X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках. Вып. 2. М.:Наука, 1987. 200 с.

⁵⁷ Хоружая М.В. Исследования Верхне-Салтовского археологического комплекса: проблемы и перспективы // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Вып. 11. Харьков:ООО «НТМТ», 2012. С. 160-171.

⁵⁸ Решетова К.И. Население Донецко-Донского междуречья в раннем средневековье: по материалам погребальных памятников салтово-маяцкой культуры: дис. ... Решетова К.И. Население Донецко-Донского междуречья в раннем средневековье: по материалам погребальных памятников салтово-маяцкой культуры: дис. ... канд. ист. наук., М: 2014. С. 51. канд. ист. наук., М: 2014. С. 51.

існування. За її словами, ці процеси осілої поступово ставали дедалі помітнішими, що знаменувало суттєве зрушення у способі взаємодії цих груп із навколишнім середовищем та організації їх товариств. Цей процес переходу від кочового до осілого способу життя був не різким, а скоріше тривалим розвитком під впливом різноманітних екологічних та соціальних факторів.

У цьому контексті стає все більш очевидним, що населення Верхньосалтівського поселення слід впевнено вважати таким, що має аланське походження. Це твердження підкріплено рядом археологічних та антропологічних свідчень, які дають вагомі підстави пов'язувати поселення з аланською етнічною групою, відомою своєю присутністю на Північному Кавказі та у степових регіонах. Дані переконливо свідчать, що жителі Верхнього Салтова як з погляду матеріальної культури, так і антропологічних характеристик мають численні схожості з відомими аланськими групами. Їхні похоронні практики, моделі поселень і навіть конструкція їх зміщень вказують на присутність алан у регіоні.

Крім того, щоб поглибити наше розуміння антропологічних знахідок, пов'язаних із цим поселенням, дуже важливо розглянути переважні наукові погляди на природу населення, що мешкає у селищі Верхній Салтів. Наукове співтовариство досягло значного прогресу в розшифровці складної ідентичності цих стародавніх людей. Антропологічні дані, особливо у останках скелетів, зіграли вирішальну роль визначенні як фізичних характеристик, і культурної власності групи. Ці результати допомагають прояснити ширший історичний контекст і дають цінну інформацію про те, як алани разом із сусідніми культурами взаємодіяли одна з одною та адаптувалися до свого середовища з часом.

Важливо оцінити, як ці антропологічні відкриття разом із археологічними даними можуть змінити наше розуміння минулих громад. Зосередившись на унікальних характеристиках населення Верхнього Салтова та його зв'язках з аланською культурою, вчені можуть розробити докладніше

уявлення про роль, яку такі групи грали у ширших культурних та історичних ландшафтах регіону. Свідчення салтово-маяцької культури не тільки проливають світло на специфіку їхнього повсякденного життя та похоронних практик, а й відкривають вікно в їх ширшу соціальну та політичну динаміку, пропонуючи більш ясну картину їхнього місця в історичному розвитку євразійських степів.

Таким чином, глибший розгляд аланського походження населення Верхнього Салтова через призму антропологічних та археологічних досліджень відкриває нові шляхи розуміння процесів культурної взаємодії, міграції та трансформації, що сформували історію цього регіону. Інтегруючи ці ідеї до більш всеосяжної структури, ми можемо отримати більш багату перспективу складної взаємодії між кочовими та осілими спільнотами, а також ширших переміщень народів євразійським степом у цей поворотний період історії. На думку С. О. Плетнєвої кочовики, які заселили Подоння та Приазов'я у VIII–IX ст., дотримувалися трьох основних поховальних звичаїв: трупопокладення в катакомбах, трупопокладення в ямах та безкурганного трупоспалення. Найбільш поширеними серед них були перші два способи поховання. Катакомбні могильники розташовувалися в регіонах, населених аланськими племенами, зокрема у верхів'ях Дону та його притоках; ямні (болгарські) могильники знаходилися на межі степу й лісостепу, а також у Нижньому Подонні.

Судячи з того, що в степовій зоні зустрічаються лише поодинокі ямні поховання, ця територія, ймовірно, слугувала сезонними (літніми) кочів'ями для болгарських племен. Аланські ж спільноти, вірогідно, вже майже повністю перейшли до осілого способу життя. Якщо вони ще й дотримувалися традиційних літніх кочівель, то радіус їх переміщень скоротився до кількох десятків кілометрів.

Поховання та могильники з трупоспаленнями залишені народом або племенем, яке також входило до складу Хазарського каганату. Можливо, це було якесь тюркомовне плем'я, наближене до центральної влади та кагана.

Згідно з припущеннями, один із загонів, сформований з представників цього племені, був відправлений каганом для підтримки його влади на віддалені північно-західні території – у верхів'я Сіверського Дінця.

Подібні дані демонструють багатшаровість соціальних і культурних процесів, характерних для Хозарського каганату. Вони підкреслюють, що різні етнічні групи, як-от алани та болгари, співіснували в межах цієї держави, одночасно зберігаючи власні традиції та адаптуючись до змінених умов життя. Детальні варіації ритуалів дозволяють чітко визначити повсякденне життя, коли йдеться про те, щоб доповнити їх традиціями.

ВИСНОВКИ

Отримані дані підтверджують описану раніше Г.І. Чучукалом, Г.Ф. Дебцем, В.П. Алексєєвим, Т.С. Кондукторовою, І.К. Решетовою краніологічну та загалом остеометричну специфіку індивідів із катакомбних поховань, що дозволяє відносити їх до аланської спільноти.

Слід зазначити, що з боку сучасних дослідників не часто можна помітити серйозну критику попередників, більшість історіографічних аспектів серед вчених доволі широко відомі.

Порівнюючи дані з краніометричних бланків з матеріалами Т.С. Кондукторової, можна сказати що черепи з поховань Верхнього Салтова не мають якихось виражених відхилень від інших, опрацьованих у попередні роки. Вони цілком вписуються у концепцію, в ході якої було виділено два базових краніологічних компоненти, на основі яких сформувалося консолідоване аланське суспільство Донецько-Донського межиріччя.

Ці групи з катакомбних поховань характеризуються грацильним складом на тлі більш масивного населення Східної Європи. Населення, що практикувало обряд поховання в ямах, є краніологічно різноманітним і відрізняється як від більш доліхокранних індивідів із катакомб, так і на міжгруповому рівні.

Індивідів із ямних поховань, у порівнянні з аналогічними показниками індивідів із катакомб, виділяють більші поздовжні розміри посткраніального скелета (в цілому не виходять за межі середніх для середньовічного населення) і відносно подовжений проксимальний сегмент верхніх кінцівок.

Незважаючи на значні міжгрупові відмінності в окремих остеометричних показниках, ця група демонструє аналогічні пропорції посткраніального скелета.

Виявлено демографічну специфіку аланських груп, що проявляється у відносно високих для Середньовіччя показниках тривалості життя і рівня народжуваності. Ці демографічні показники отримують особливу оцінку на

тлі маркерів частих локальних військових зіткнень, слідів нападів на аланські групи.

Серед значних здобутків саме цієї роботи можна назвати кілька пунктів.

По-перше було оброблено новий матеріал, який лежав у фондах музею. Сама по-собі обробка матеріалів є обов'язковою частиною завершення польового дослідження. Проте в умовах воєнного стану, коли проводиться евакуація фондових матеріалів, гостро з'явилася необхідність максимальної уваги до невідновлюваних інформаційних ресурсів, до яких відносяться і антропологічні матеріали в археології. Відповідно обробка та введення в науковий обіг нових даних в умовах загрози його знищення – це обов'язок громадянина і вченого.

По-друге було помічено наявність дуже специфічних деформацій черепа. Зазвичай археологи акцентують увагу на деформації черепів тільки коли вони мають яскраво виражений соціальний контекст. Проте у випадку з опрацьованими в даній роботі черепами слід звернути увагу на деформацію черепа які є не навмисними і на перший погляд не відносяться до саме явних показників соціального статусу. Одна з провідних тем археології салтово-маяцької культури сформована у назві роботи С.А. Плетньової «Від кочів до міст». Наявність складної люльки для дитини є не тільки показником високого статусу, а й рівня осілості, рівня побутової культури. В перспективі можливе дослідження, в якому кореляція наявності подібних ознак має продемонструвати розповсюдження практики використання колиски як фактору осілості.

По-третє до загальної вибірки регіону було включено один скелет з могильника Рубіжне. Він не показав сильного відхилення від верхньосалтівських поховань, що також є науковим результатом.

По-четверте було опрацьовано великий комплекс літератури, в ході якого було проведено критику наявної інформації.

Таким чином, можна сказати, що основні поставлені задачі виконані, а нові краніометричні та остеологічні матеріали введені у науковий обіг.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аксёнов В.С. Новые материалы по вопросу освоения населением Хазарии бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. Т. 12. 2014. С. 4-33.
2. Аксенов В.С., Михеев В.К. Население хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII-X в. / В.К. Михеев, А.И. Айбабин, В.С. Аксенов и др. //Хазарский альманах. Т.5. Киев-Харьков: Мосты культуры / Гешарим, 2006. 308 с.
3. Аксенов В.С., Тортика А.А. протоболгарские погребения Подонья и Придонечья VIII-X вв.: проблема поливариантности обряда и этноисторическая интерпретация // Степи Европы в эпоху Средневековья. Т.2. Донецк: ДонНУ, 2001. С. 191-219
4. Аксенов В.С., Хоружая М.В. К вопросу о количестве катакомбных могильников у с.Верхний Салтов // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Б.А. Шрамко. Харьков: Курсор, 2008. С. 19-27
5. Аксёнов В.С. Новые материалы по вопросу освоения населением Хазарии бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. Т. 12. 2014. С. 4-33
6. Алексеев В.П. Антропологія Салтівського могильника // Матеріали з антропології України. Вип. 2. Київ: видавництво академії наук УРСР, 1962. С. 48-87.
7. Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1966. 252 с.
8. Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы: Краниологическое исследование. М.: Наука, 1969. С. 190-192.
9. Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1964. 130 с.

10. Алексеева Т.И., Козловская М.В. Антропологический облик населения // Новохарьковский могильник эпохи Золотой Орды. Воронеж: Изд-во ВГУ, 2002. С. 111-124.
11. Артамонов М.И. История хазар // Л.: государственный Эрмитаж, 1962. 522 с.
12. Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. Л.: Соцэкгиз, 1936. 130 с.
13. Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. Л.: Соцэкгиз, 1936. 130 с.
14. Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII–X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках. Вып. 2. М.: Наука, 1987. 200 с.
15. Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII – X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках. Вып. 2. М.: Наука, 1987. 200 с.
16. Афанасьев Г.Е. Эволюция теоретико-методического подхода к изучению Маяцкого городища // Дивногорский сборник: Труды музея-заповедника «Дивногорье». Вып. 3. Воронеж: Научная книга, 2012. С. 93-123.
17. Афанасьев Г.Е. Эволюция теоретико-методического подхода к изучению Маяцкого городища // Дивногорский сборник: Труды музея-заповедника «Дивногорье». Вып.3. Воронеж: Научная книга, 2012. С.93-123
18. Батиева Е.Ф. Антропология населения Нижнего Подонья в хазарское время // Донская археология. №3-4. Ростов-на-Дону: ООО «Медиаполис», 2002. С. 71-101.
19. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М.: Наука, 1983. 412 с.

20. Бужилова А.П. Homo sapiens: история болезни. М.: Научный Мир, 2005. 301 с.
21. Бужилова А.П. Древнее население (палеопатологические аспекты исследования). М.: ИА РАН, 1995. 134 с.
22. Бужилова А.П. Палеопатология в биоархеологических реконструкциях // Историческая экология человека. Методика биологических исследований. М.: Старый Сад, 1998. С. 87-146.
23. Ващенко Э.Д. «Хазарская проблема» в отечественной историографии XVIII-XXвв. СПб.: издательство СПбГУ, 2006. 195 с.
24. Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // ЖМНП. Ч. 13. СПб : Сенатская типография, 1908. 108 с.
25. Галкина Е.С. Кочевая периферия восточных славян: Этносоциальные процессы и политогенез // Докторская диссертация. М.: МПГУ, 2006. 641 с.
26. Галкина Е.С. Русский каганат и салтово-маяцкая археологическая культура. М.: Вече, 2001. 266 с.
27. Галкина Е.С. Тайны Русского каганата. М.: Вече, 2002. 432 с.
28. Готье Ю.В. Кто были обитатели Верхнего Салтова // ИГАИМК. Т.V. Л., 1927. 84 с.
29. Гумилев Л.Н. Открытие Хазарии. М.: Наука, 1966. 336 с.
30. Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. М.: Изд-во АН СССР, 1948. 391 с.
31. Дерябин В.Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. М.: Изд-во МГУ, 2008. 332 с.
32. Дерябин В.Е. Курс лекций по элементарной биометрии для антропологов. М.: Изд-во МГУ, 2007. 254 с.
33. Добровольская М.В. Человек и его пища. М.: Научный Мир, 2005. 368 с.
34. Зубов А.А. Одонтология: методика антропологических исследований. М.: Наука, 1968. 200 с.

35. Калинина Т.М. Сведения ранних ученых Арабского халифата. М.: Наука, 1988. 186 с.
36. Кіорсак В. З історії однієї суперечки. Або дискусії про роль хозарів в становленні Руської держави у висвітленні сучасної історіографії // Український медієвістичний журнал. №2. Львів, 2016. С. 21-29.
37. Колода В.В. Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований) // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. Х.: Савчук О.О., 2011. С. 21–31.
38. Комар А. В. «Тайны Русского каганата» и другие проблемы научной графомании (заметки по поводу работ Е. С. Галкиной) // Ruthenica. Т. IX. Киев: ВТК «Рутеника», 2010. С. 191–195.
39. Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника // Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции. М.: Наука, 1984. С. 200-236.
40. Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника // Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции. М.: Наука, 1984. С. 200-236.
41. Кондукторова Т.С., Сегеда С.П. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из села Дмитровское // Вопросы антропологии. Вып.84. М.: Изд-во МГУ, 1990. С. 94-105.
42. Коновалова И.Г. Сведения о Хазарии в арабской географии XII–XIV вв. // Проблемы историографии, источниковедения и истории Востока: Сборник научных статей памяти проф. В.М. Бейлиса. Луганск: Луганский национальный университет им. Т.Шевченко, 2008. С. 83–88.
43. Коробов Д.С. Социальная организация алан Северного Кавказа IV-IX вв. СПб.: Алетейя, 2003. 384 с.
44. Красильникова Л.И. Погребальные обряды праболгар по материалам степной и лесостепной зон салтово-маяцкой культуры (СМК) (предварительные замечания) // Дивногорский сборник: труды музея -

- заповедника "Дивногорье". Вып.3. Воронеж: Научная книга, 2012. С. 193 - 208
- 45.Круглов Е.В. Записки на полях некоторых статей по антропологии в свете археологии хазарского времени // Нижневолжский археологический сборник. №8. Волгоград:издательство Волгоградского государственного университета, 2006. С. 257-302.
- 46.Лебедева Е.Ю. Археоботаника и изучение земледелия эпохи бронзы в Восточной Европе // OPUS. Междисциплинарные исследования в археологии. Вып. 4. М.: ИА РАН, 2005. С. 50–68.
- 47.Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области // Советская этнография. № 4. М.: АН СССР, 1955. С.3-17
- 48.Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // Материалы и исследования по археологии СССР. № 62. М.-Л.: АН СССР, 1958. С. 83-150.
- 49.Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. По материалам археологических исследований и письменных данных. М.: Наука, 1983. 224 с.
- 50.Магомедов М.Г. Хазарские поселения в Дагестане // Советская археология. № 3. М.: Наука, 1975. С. 200–216.
- 51.Магомедов М.Г. Хазары на Кавказе. Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1994. 168 с.
- 52.Макаренко Н.Е. Археологические исследования 1907-1909 гг / Н.Е. Макаренко //Известия археологической комиссии вып.43. СПб: Типография Главного Управления Уделов, 1911, 130 с.
- 53.Маяцкое городище: Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции / под ред. С.А. Плетневой. М.: Наука, 1984. 281 с.
- 54.Медникова М.Б. Ритуальное посвящение у древних народов Евразии по данным антропологии: символические трепанации // Археология,

- этнография и антропология Евразии. №1 (13). Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2003. С. 147-156.
55. Медникова М.Б. Трепанции в древнем мире и культ головы. М.: Алетейя, 2004. 208 с.
56. Медникова М.Б. Трепанции у древних народов Евразии. М.: Научный Мир, 2001. 314 с.
57. Мерперт Н.Я. О генезисе салтовской культуры // Краткие сообщения Института истории и материальной культуры. Вып. XXXVI. М.-Л.: АН СССР, 1951. С. 14-31.
58. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: Вища школа, 1985. 147 с.
59. Наджимов К.Н. О черепах Зливкинского могильника // Краткие сообщения Института этнографии. Т.24. М.: АН СССР, 1953. С. 66-74
60. Найнис И.В. Идентификация личности по проксимальным костям конечности / И.В. Найнис. Вильнюс: Минтис, 1972. 158 с.
61. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Западной Евразии // Славяне и их соседи. Вып. 10. Славяне и кочевой мир. М.: Наука, 2001. С. 59-72.
62. Петрухин В.Я. Хазары: миф и история. М.: Мосты культуры, 2010. 398 с.
63. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс). М.: Наука, 1989. 285 с.
64. Плетнева С.А. От кочевий к городам // Материалы и исследования по археологии. №142. М.: Наука, 1967. 208 с.
65. Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. М.-Иерусалим: Мосты культуры. Гешарим, 2000. С. 9.
66. Решетова И.К. Адаптивные признаки в популяциях носителей салтовско-маяцкой культуры // Современные проблемы экологии человека. Тезисы докладов. М.: Параллели, 2011. С. 114-117.

67. Решетова И.К. Описание индивидов с трепанированными черепами среди носителей салтово-маяцкой культуры: медицинская практика или культ? // Этнографическое обозрение, 2012в, №5, с.151-157.
68. Решетова И.К. Случаи символической трепанации в среде болгарского средневекового населения // Государственность восточных болгар IX-XIII вв. Чебоксары: Таус, 2012. С. 249-258.
69. Сарапулкин С.А. Ржевский грунтовый могильник салтово-маяцкой культуры (предварительное сообщение) / В.А. Сарапулкин // Археологические открытия 2005 г. М.: Наука, 2007. С.225-226
70. Сегеда С. П. Антропология: Навч. посібник. К.: Либідь, 2001. 336 с.
71. Федосова В.Н. Морфофункциональная изменчивость трубчатых костей человека (в связи с проблемами палеоэкологии) / В.Н. Федосова. Кандидатская диссертация. Т.1. М. 1989. 203 с.
72. Флеров В.С. Маяцкий могильник / В.С. Флеров // Маяцкое городище: труды советско-болгаро-венгерской экспедиции. М.: Наука, 1984. С.142-199.
73. Швецов М.Л. Могильник "Зливки" / М.Л.Швецов // Проблеми на прабългарската история и култура. Вып. 2. София, 1991. С. 98-115
74. Acsady G., Nemeskery J. History of Human Lifespan and Mortality. Budapest: Akademiai Kiado, 1970. P. 156–179.
75. Armelagos G. J., Carlson D. S., Van Gerven D. P. The Theoretical Foundations and Development of Skeletal Biology // A History of American Physical Anthropology. New York: Academic Press, 1982. P. 305–328.
76. Armelagos G. J., Cohen M. N. Paleopathology at the Origins of Agriculture. London: Academic Press, 1984. 621 p.
77. Binford L. Archaeology as Anthropology // American Antiquities. Vol. 28, No. 2 (Oct.). Washington, DC: Society for American Archaeology, 1962. P. 217–225.
78. Buikstra J. E., Beck L. A. Bioarchaeology: The Contextual Study of Human. Elsevier, 2006. 606 p.

79. Gil M. Review of Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century by Norman Golb, Omeljan Pritsak // *Journal of Near Eastern Studies*. Vol. 46, No. 2. 1987. P. 144–150.
80. Mays S. *Archaeology of Human Bones*. Routledge, 2010. – 404 p.
81. Piaget J. *The Epistemology of Interdisciplinary Relationships // Interdisciplinarity. Problems of Teaching and Research in Universities*. – Paris: OECD, 1972. P. 127–139.
82. Selye H. *Stress: The Physiology and Pathology of Exposure to Systematic Stress / H. Selye*. – Acta, Inc., Montreal, 1950. 367 p.
83. Ubelaker D. H. *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation / D. H. Ubelaker*. – Smithsonian Institution. Chicago: Adline Publishing Company, 1978. 118 p.
84. Weiss K. M. *Demographic Models for Anthropology / K. M. Weiss // Memoirs of the Society for American Archaeology*. No. 27. Washington, DC, 1973. P. 1–186.

ДОДАТКИ

Таблиця 1.Краніологічний бланк 151.1

		КРАНІОЛОГІЧНИЙ БЛАНК					
місце зберігання		народність, культура, час				стать	
інвент. № 151.1		місце знаходження				вік	
		збирач		дата			
1.Поздовжній діам.	172			55.Висота носа		32.<проф.чюла від п	
1а. П.д. від офріона	-			54.Ширина носа		< вид ді	
8. Поперечний діам.	131			51.Ширина орбіти	mf	72.<заг.лицьовий	
17.Висотний діам.	-			52.Висота орбіти		73.<сер.ч-ни облич.	
5.Довж.осн.черепу	-			54:55 Носовий індекс		74.<напв.ч-ни обл.	
9.Наймен.шир.чюла	97			52:51 Орбітний індекс		75.<нах.лицьов.к-к	
10.Найб. шир.чюла	-			SS:SC Синозитичний інд		75(1).<виступ.носа	
11.Шир.осн.черепу	-					77.назо-малярн. кут	
12.Шир.потилиці	110					<ZM	
29. Лобна хорда	109					С.<вист.підборіддя	
30. Тім'яна хорда	120						
31.Потилична хорда	-					45:8 Попер.фасц.черепу	
24.Попер.дуг.р-бугр	-					48:17 Попер.фасц.черепу	
25.Світлячна дуга	-					9:45 Лобно-висотний	
26. Лобна дуга	-					10:45 Коронна лінія	
27.Тім'яна дуга	-					40:5 Висотний об'є	
28. Потилична дуга	-					47:45 Заг.лицьовий	
7.Довж.потил.отв.	-					48:45 Верхн.-середн.лиця	
16.Ширина пот.отв.	-						
						Нащеребіся	
						(за Мартином 1-6)	3
8:1 Черепний індекс	76,1		М				
17:1 Вис.-вуд.індекс						Надбрівні дуги (1-3)	1
17:8 Вис.поперечн.інд							
9:8 Лобно-висотний інд	74,03			68(1).Довж.н.щелепи		Зовніш.потил.бугор	3
45.Видичний діам.	-			79.Кут гілки н.щелепи		(за Брока 0-5)	
40.Довж.осн.обличчя	-			68.Довж.н.щ.від кутів			
48.Верхня вис.обл.	-			70.Висота гілки		Сосцеподібний від-	
47.Повна висот.обл.	-			71а.Найм.шир.гілки		росток (1-3)	-
43.Верхня шир.обл.	-			65.Мишечкова шир.			
46.Середня шир.обл.	-			66.Кутюва ширина		Нижн.край грушо-	
60.Довж.альв.дуги	-			67.Передня ширина		подібного отвору	
61.Шир.альв.дуги	-			69.Висота симфізу			
62.Довж.піднебіння	-			69(1).Вис.тіла щ.цел.		Передньо-носова	
63.Шир.піднебіння	-			69(3).Товщ.тіла н.щ.		ость (за Брока 1-5)	

Фото 1. Деформація черепа

Таблиця 2.Краніологічний бланк № 151.2

місце зберігання		КРАНІОЛОГІЧНИЙ БЛАНК				стать	
інвент №151.2		народність, культура, час				вік	
		місце знаходження					
		збирач				дата	
1.Поздовжній діам.	167	55.Висота носа	-		32.<супр.>ч.ч.ч. від п		
1в. П.д. від офріона	-	54.Ширина носа	-		<с від gl		
8.Поверхній діам.	136	51.Ширина орбіти	mf		72.<с.>с.<с.>лицьовий		
17.Висотний діам.	131	52.Висота орбіти	-		73.<с.>с.<с.>ч.<с.>н.<с.> обл.ч.		
5.Довж.осн.черепу	96	54:55 Носовий виступ			74.<с.>с.<с.>д.<с.>ч.<с.>н.<с.> обл.		
9.Наймен.шир.ч.ч.	99	52:51 Орбітний виступ			75.<с.>с.<с.>ч.<с.>н.<с.> обл.<с.>к.<с.>к		
10.Найб. шир.ч.ч.		SS:SC Сивітський виступ			75(1).<с.>с.<с.>д.<с.>ч.<с.>н.<с.> обл.		
11.Шир.осн.черепу	114				77.назо-малярн. кут		
12.Шир.потилиці	113				<ZM		
29. Лобна хорда	110				С.<с.>с.<с.>д.<с.>ч.<с.>н.<с.> обл.		
30. Тім'яна хорда	105				45:8 Попер.фронтальн.	0,97	
31.Потилічна хорда					48:17 Попер.фронтальн.		
24.Попер.дуг.Е-Вг-р					9:45 Лобно-лицьовий	0,75	
25.Сагітальна хорда	125				10:45 Каронал-лицьовий		
26. Лобна дуга					40:5 Висхідний обл.		
27.Тім'яна дуга					47:45 Зад.лицьовий		
28. Потилічна дуга					48:45 Верхньосеред.лиц.		
7.Довж.потил.отв.	39						
16.Ширин.пот.отв.	32						
Вигин чола							
Вигин потилиці					Надперенісся		
8:1 Черепний виступ	81	Б			(за Мартіном 1-6)	2	
17:1 Висхідний виступ	78				Надбрівні дуги (1-3)	2	
17:8 Вис.попересн. вист.	96						
9:8 Лобно-лицьовий вист.	72	68(1).Довж.н.щелепи			Зовніш.потил.бугор		
45.Висхідний діам.	132	79.Кут г.г.н.щелепи			(за Брока 0-5)	3	
40.Довж.осн.обличчя	-	68.Довж.н.щ.в.д.кутів					
48.Верхня вис.обл.	-	70.Висота г.г.н.			Сосцеподібний відросток (1-3)	3	
47.Повна висот.обл.		71а.Найм.шир.г.г.н.					
43.Верхня шир.обл.	107,22	65.Мицелкова шир.					
46.Середня шир.обл.	-	86.Кутлова ширин.			Нижн.край групоподібного отвору	-	
60.Довж.з.я.д.дуги		67.Передня ширин.					
61.Шир.з.я.д.дуги		69.Висота сфеноїду					
62.Довж.піднебіння		69(1).Вис.г.г.н.щел.			Передньо-носова ость (за Брока 1-5)	-	
63.Шир.піднебіння		69(3).Товщ.г.г.н.щ.					

Таблиця 3. Краніологічний бланк № 151.3

		КРАНІОЛОГІЧНИЙ БЛАНК					
місце зберігання		народність, культура, час				стать	
інвент. № 151.3		місце знаходження				вік	
		збирач		дата			
1. Поздовжній діам.	164	55. Висота носа	40,31		32. <проф. чола від п		
1в. П. д. від обрїона	-	54. Ширина носа			<- від гл		
8. Поперечний діам.	129	51. Ширина орбіти	36		72. <зас. лицьовий		
17. Висотний діам.	130	52. Висота орбіти			73. <сер. ч. ни облич.		
5. Довж. осн. черепу	88	54:55 носовий індекс			74. <альв. ч. ни обл.		
9. Наймен. шир. чола	88,9	52:51 орбітний індекс			75. <нах. лицьов. к-к		
10. Найб. шир. чола		SS:SC симетрич. від			75(1). <виступ. носа		
11. Шир. осн. черепу	107,41				77. назо-маллярн. кут		
12. Шир. потилиці	101,15				<ZM		
29. Лобна хорда	108,7				C. <вист. підборіддя		
30. Тім'яна хорда	120				45:8	попер. фізис. череп	
31. Потилічна хорда	-				48:17	позв. фізис. череп	
24. Попер. дуг. р-бг-р	-				9:45	лобно-височний	
25. Сагітальна хорда	110				10:45	коронар. висота	
26. Лобна дуга					40:45	висотна обд	
27. Тім'яна дуга					47:45	зат. лицьовий	
28. Потилічна дуга					48:45	верхн. ступен. лиць	
7. Довж. потил. отв.	38,6						
16. Ширина пот. отв.	27,2						
Висини чола							
Висини потилиці							
8:1 черепний індекс	78,6					Нахиленисся	
17:1 висотний індекс	79,2					(за Мартіном 1-6)	
17:8 вис. лобовеч. від	100					Нахилінні дуги (1-3)	
9:8 лобно-височн. від	68,9	68(1). Довж. н. щелепи					
45. Видичний діам.	99	79. Кут гїлки н. щелепи				Зовніш. потил. бугор	
40. Довж. осн. обличчя	83,1	68. Довж. н. щ. від кутів				(за Брока 0-5)	
48. Верхня вис. обл.	54,31	70. Висота гїлки					
47. Повна висот. обл.		71а. Найм. шир. гїлки				Соціоподібний від-	
43. Верхня шир. обл.	89,23	65. Мишцелкова шир.				росток (1-3)	
46. Середня шир. обл.	78,48	66. Кутюва ширина					
60. Довж. альв. дуги		67. Передня ширина				Нижн. край грушо-	
61. Шир. альв. дуги		69. Висота симфізу				подібного отвору	
62. Довж. піднебіння		69(1). Вис. гїла н. щел.					
63. Шир. піднебіння		69(3). Товц. тіла н. щ.				Передньо-носова	
						ость (за Брока 1-5)	

Фото 2. Зрощення хребців

Таблиця 4. Краніологічний бланк № 156

		КРАНІОЛОГІЧНИЙ БЛАНК					
місце зберігання		народність, культура, час		стать			
інвент. №156		місце знаходження		вік			
		збирач		дата			
1. Поздовжній діам.		55. Висота носа	37,71			32. <проф. чола від п	
18. П.д. від офрона		54. Ширина носа				< від gl	
8. Поперечний діам.		51. Ширина орбіти				72. <вис.лицьовий	
17. Висотний діам.		52. Висота орбіти				73. <серед.-ни орбіт.	
5. Довж. осн. черепу		54:55 носовий індекс				74. <альв. ч.-ни обл.	
9. Наймен. шир. чола		52:51 Орбітний індекс				75. <нах.лицьов.к.-к	
10. Найб. шир. чола	91,83	SS:SC Соматичний ін				75(1). <вис.туп.носа	
11. Шир. осн. черепу						77. назо-малярн. кут	
12. Шир. потилиці						<ZM	
29. Лобна хорда	112					C-<вист.підборіддя	
30. Тім'яна хорда							
31. Потилічна хорда						45:8	Попер. фаск. черепе
24. Попер. дуг. р.-вр.-р						48:17	Позв. фаск. черепе
25. Саггальна дуга						9:45	Лобно-лицьовий
26. Лобна дуга						10:45	Корона-малюга
27. Тім'яна дуга						40:5	Висотний обл.
28. Потилічна дуга						47:45	Заг.лицьовий
7. Довж. потилиці						48:45	Верх.-серед. лич.
16. Ширина пот.отв.							
Вигин чола							Надперенісся
Вигин потилиці							(за Мартином 1-6)
8:1 Черепний індекс							2
17:1 Висотний індекс							
17:8							Надбрівні дуги (1-3)
9:8							1
45. Видний щам.		68(1) Довж. н.щелепи					Зовніш. потил. бугор
40. Довж. осн. обличчя		79. Кут гілки н.щелепи					(за Брока 0-5)
48. Верхня вис. обл.	64,40	68. Довж. н.щ. від кутів					-
47. Повна вис. обл.		70. Висота гілки					
43. Верхня шир. обл.		71. Найм. шир. гілки					Сосцеподібний від-
46. Середня шир. обл.		65. Минделова шир.	94				росток (1-3)
60. Довж. альв. дуги		66. Кутюва ширина					-
61. Шир. альв. дуги		67. Передня ширина					Ниж. край групо-
62. Довж. піднебіння		69. Висота симфію					подібного отвору
63. Шир. піднебіння		69(1). Вис. гла. н.щел.	25				
		69(3). Товц. тіла н.щ.					Передньо-носова
							ость (за Брока 1-5)

Таблиця 5.Краніологічний бланк № 153

		КРАНІОЛОГІЧНИЙ БЛАНК			
місце зберігання		народність, культура, час		стать	
інвент.№ 153		місце знаходження		вік	
		збирач	дата		
1. Поздовжній діам.		55. Висота носа	37	32. <проф. чола від п	
1в. П.д. від орбіона		54. Ширина носа	26	< віл gl	
8. Поперечний діам.		51. Ширина орбіти mf	39	72. <заг.-лицьовий	
17. Висотний діам.		52. Висота орбіти	30	73. <сер.-ч.ни обл.	
5. Довж. осн. черепу		54:55 Ісовий індекс	0,7	74. <адля.ч.ни обл.	
9. Наймен. шир. чола	94	52:51 Орбітний індекс	0,76	75. <нах.лицьов.к-к	
10. Найб. шир. чола		SS:SC Симотичний ін		75(1). <виступи.носа	
11. Шир. осн. черепу		20. Вушна висота		77. назо-малярн. кут	
12. Шир. потилиці		Бімалярн. лі. іпо-іпо		<ZM	
29. Лобна хорда	116	Вис. лобна над іпо		С. <вист. підборіддя	
30. Тім'яна хорда	117	ліп* хорда			
31. Потилічна хорда		Вис. збір над ztm*		45:8 Ісові індекси	
24. Попер. дуг. р-втр		SC. Симотична шир.		48:17 Ісові індекси	
25. Сагітальна дуга		SS. Симотична вис.		9:45 Лобно-потиличн	0,78
26. Лобна дуга		MC. Макс. фронт шир.		10:45 Карона-зв'язк	
27. Тім'яна дуга		MS. Макс. фронт вис.		40:5 Висотний обл	
28. Потилічна дуга		DC. Дакримальна шир.		47:45 Заг. лицьовий	
7. Довж. потил. отв.		DS. Дакримальна вис.		48:45 Верх. горла шир	0,55
16. Ширина пот. отв.		Глибина клик. ямки			
Вигин чола		Вис. вигину вил. кіст.		Надперенісся	
Вигин потилиці		Шир. видільної к-ки		(за Мартином 1-6)	3
8:1 Черепний індекс					
17:1 Вис. чола індекс				Надбрівні дуги (1-3)	1-2
17:8 Вис. лобно-лицьов. ін					
9:8 Лобно-лицьов. ін		68(1). Довж. н. щелепи	82	Зовніш. потил. бугор	-
45. Видільний діам.	120	79. Кут гілки н. щелепи		(за Брока 0-5)	
40. Довж. осн. обличчя		68. Довж. н. щ. від кутів	107		
48. Верхня вис. обл.	67	70. Висота гілки	66	Сосцевий від-росток (1-3)	2
47. Повна висот. обл.		71а. Найм. шир. гілки	32		
43. Верхня шир. обл.	108	65. Минцева шир.	89		
46. Середня шир. обл.	96	66. Кутлова шир.	107	Нижн. край грушо-подібного отвору	
60. Довж. альв. дуги		67. Передня шир.	49		
61. Шир. альв. дуги		69. Висота симфизу			
62. Довж. піднебіння	28	69(1). Вис. тіла н. щ.	30	Передн.-носова	2
63. Шир. піднебіння	55	69(3). Товщ. тіла н. щ.	0,9	ость (за Брока 1-5)	

Таблиця 6.Краніологічний бланк № 154

		КРАНІОЛОГІЧНИЙ БЛАНК		
місце зберігання		народність, культура, час		стать
інвент. №154		місце знаходження		вік
		збирач	дата	
1. Поздовжній діам.		55. Висота носа	54	32. <проф.чол> від п
18. Па. від орбіона		54. Ширина носа	26	< від ві
8. Поперечний діам.		51. Ширина орбіти	36	72. <шир.лицьовий>
17. Висотний діам.		52. Висота орбіти	31	73. <серед.-ч.-ши> обл.
5. Довж. осн. черепу		54:55. Носовий індекс	0,48	74. <альв.-ч.-ши> обл.
9. Наймен. шир. чола		52:51. Орбітний індекс	0,86	75. <нах.лицьов.к-к>
10. Найб. шир. чола		SS:SC. Симіотичний віс.		75(1). <вис.туп.носа>
11. Шир. осн. черепу		20. Вушна висота		77. нязо-малярн. кут
12. Шир. логічний		Бималярн. дн. fmo-fmo		<ЗМ
29. Лобна хорда		Вис. лязона над fmo		С. <вист. підборіддя>
30. Тім'яна хорда		zm* хорда		
31. Потилічна хорда		Вис. sbpr над zm*		45:8. попер. фасц. череве
24. Попер. дуг. р-вг-р		SC. Симіотична шир.		48:17. лобн. фасц. череве
25. Сактальна дуга		SS. Симіотична вис.		9:45. лобн. висотний
26. Лобна дуга		MS. Макс.-фронт. шир.		10:45. коронн.-висот.
27. Тім'яна дуга		MS. Макс.-фронт. вис.		40:5. висотний обл.
28. Потилічна дуга		DS. Дакріальна шир.		47:45. заг. лицьовий
7. Довж. потилиці		DS. Дакріальна вис.		48:45. верх.-середн. лиц.
16. Ширина пот. ств.		Глибина клин.ямки		
Вигин чола		Вис. вигину вис.кст.		Надпереніся
8:1. Черепний індекс		Шир. височної к-ки		(за Мартином 1-6)
17:1. Вис.-шир. індекс				Надбрівні дуги (1-3)
17:8. Вис.-поперечн. інд.				
9:8. Лобн.-поперечн. інд.		68(1). Довж. н.щелепи		Зовніш. потиц. бугор
45. Височний діам.		79. Кут гліки н.щелепи		(за Брока 0-5)
40. Довж. осн. обличчя		68. Довж. н.щ. від кутів		
48. Верхня вис. обл.		70. Висота гліки		Сосцеподібний відросток (1-3)
47. Повна висот. обл.		71а. Найм. шир. гліки		
43. Верхня шир. обл.		65. Мищелкова шир.		
46. Середня шир. обл.	103	66. Кутюва ширина		Нижн. край грушоподібного отвору
60. Довж. альв. дуги		67. Передня ширина		
61. Шир. альв. дуги		69. Висота симфізу		
62. Довж. піднебіння	35	69(1). Вис. тіла н.щел.		Передньо-носова
63. Шир. піднебіння	37	69(3). Товщ. тіла н.щ.		ость (за Брока 1-5)

Таблиця 7.Краніологічний бланк № 157

місце зберігання		народність, культура, час місце знаходження		стать	
інвент. № 157				вік	
		збирач		дата	
1.Поздовжній діам.		55.Висота носа	50		32.<проф.чоло віт п
1в. П.д. від офріона		54.Ширина носа	28		< від ді
8. Поперечний діам.		51.Ширина орбіти	35		72.<заг.лицьовий
17.Висотний діам.		52.Висота орбіти	30		73.<сер.ч.ни облич.
5.Довж.осн.череву		54:55 Насовий індекс	0,56		74.<даль.ч.ни обл.
9.Наймен шир.чоло	87	52:51 Орбітний індекс	0,85		75.<нах.шипов.к.к
10.Найб. шир.чоло		88:8С Симетричний від			75(1).<виступ.носа
11.Шир.осн.череву		20.Вулина висота			77.назо-малярн.кут
12.Шир.лотислиці		Бімалярн.ш.іпо-іпо			<ZMI
29. Лобна хорда		Вис.мазіона над іпо			С.<вист.підборіддя
30. Тім'яна хорда		літ* хорда			
31.Потилічна хорда		Вис.сбр над зп*			45:8 Попер.фрак.череву
24.Попер.дуг.д-вг-р		SC.Симетрична шир.			48:17 Попер.фрак.череву
25.С.зг.з.д.дуга		SS. Симетрична вис.			9:45 Лобно-висотний
26. Лобна дуга		MS. Макс. фронт шир.			10:45 Лобно-висотний
27.Тім'яна дуга		MS. Макс. фронт вис.			40:5 Висотний об
28. Потилічна дуга		DC.Дакріальна шир.			47:45 Висотний об
7.Довж.потил.отв.		DS. Дакріальна вис.			48:45 Висотний об
16.Ширина рот.отв.		Глибина клин.ямки			Верхн.третин.ліни
Вигин чола		Вис.ангіну вил.кіст.			
Вигин потилиці		Шир.вигинної к-ки			Нахилениця (за Мартіном 1-6)
8:1 Черепний індекс					4
17:1 Висотний індекс					Нахилениця (за Мартіном 1-3)
17:8 Вис.поверхн.від					2
9:8 Лобно-поверхн.від		68(1).Довж.н.щелепи			Зовніш.потил.бугор
45.Висотний діам.		79.Кут гілки н.щелепи			(за Брока 0-5)
40.Довж.осн.обличчя		68.Довж.н.щ.від кутів			
48.Верхня вис.обл		70.Висота гілки	58		Сосцеподібний від-
47.Повна висот.обл.		71а.Найм.шир.гілки	36		росток (1-3)
43.Верхня шир.обл.		65.Мицелкова шир.	117		
46.Середня шир.обл	91	66.Кутова ширина	93		Нижн.край грушо-
60.Довж.альв.дуги		67.Передня ширина	44		подібного отвору
61.Шир.альв.дуги		69.Висота симфизу	37		
62.Довж. піднебіння	57	69(1).Вис.тіла н.щел.	27		Передньо-носова
63.Шир. піднебіння	55	69(3).Товщ.тіла н.щ.	1,3		ость (за Брока 1-5)

Таблиця 8. Краніологічний бланк с. Рубіжне

		КРАНІОЛОГІЧНИЙ БЛАНК					
місце зберігання		народність, культура, час раніше на 50 лет		стать			
інвент. №		місце знаходження		вік			
		збирач		дата			
1. Поздовжній діам.	177		55. Висота носа	55		32. <проф. чола від п	
1в. П.д. від офріона			54. Ширина носа	24		< від gl	
8. Поперечний діам.	130		51. Ширина орбіти	38		72. <шир. лийцьовий	
17. Висотний діам.	142		52. Висота орбіти	34		73. <сер. ч-ни облич.	
5. Довж. осн. череву	103		54:55. Носовий індекс	0,43		74. <альв. ч-ни обл.	
9. Наймен. шир. чола	92		52:51. Орбітний індекс	0,89		75. <нах. лийцьов. к-к	
10. Найб. шир. чола	100		SS:SC. Симетричний ін			75(1). <висгуп. носа	
11. Шир. осн. череву	119		20. Вушна висота			77. назо-малярн. кут	
12. Шир. потилиці	105		Бімалярн. д. fmo-fmo			<ZM	
29. Лобна хорда	121		Вис. ланіона над fmo			C. <вист. підборіддя	
30. Тім'яна хорда	115		zm* хорда				
31. Потилична хорда	112		Вис. sbr над zm*			45:8. Попер. фаск черев	0,96
24. Попер. дуг. p-br-p			SC. Симетрична шир.			48:17. Позв. фаск черев	0,48
25. Сигтальна дуга			SS. Симетрична вис.			9:45. Довж. лийцьовий	0,73
26. Лобна дуга			MS. Макс. фронт. шир.			10:45. Коронар. шир	0,8
27. Тім'яна дуга			MS. Макс. фронт. вис.			40:5. Висгуп. обл.	1,33
28. Потилична дуга			DS. Дакриальна шир.			47:45. Шир. лийцьовий	0,96
7. Довж. потил. отв.	34		DS. Дакриальна вис.			48:45. Верхн. черев. шир	0,552
16. Шерина пот. отв.	27		Глибина кив. ямки				
Вигин чола			Вис. вигину вип. кіст.			Напхерейсія	
Вигин потилиці			Шир. видинової к-ки			(за Мартином 1-6)	5-6
8:1. Черепний індекс	0,73	Д					
17:1. Вис. тмх. індекс	0,80						
17:8. Вис. лийцьов. ін	1,09					Надбринні дуги (1-3)	2-3
9:8. Довж. лийцьов. ін	0,7						
45. Видинний діам.	125		68(1). Довж. н. щелепи	110		Зоніш. потил. бугор	4-5
40. Довж. осн. обличчя	137		79. Кут гілки н. щелепи			(за Брока 0-5)	
48. Верхня вис. обл.	69		68. Довж. д.ц. від кутів	105			
47. Повна висот. обл.	121		70. Висота гілки	73		Соснеподібний від-росток (1-3)	3
43. Верхня шир. обл.	102		71а. Найм. шир. гілки	33			
46. Середня шир. обл.	93		65. Минделкова шир.	121			
60. Довж. альв. дуги			66. Кутрова ширина			Нижн. край групо-подібного отвору	
61. Шир. альв. дуги			67. Передня ширина	51			
62. Довж. піднебіння	37		69. Висота симфізу			Передньо-посова	4
63. Шир. піднебіння	44		69(1). Вис. тіла н. щел.	35		ость (за Брока 1-5)	
			69(3). Товщ. тіла н.щ.	13			

Інше

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота присвячена дослідженню антропологічних характеристик зразків кісткового матеріалу, виявлених під час археологічних розкопок на пам'ятках, що належать до салтово-маяцької культури.

У ході аналізу були визначені стать, вікові категорії та морфологічні типи черепів, а також вивчені особливості деформації кісток. Результати порівняння антропологічних характеристик з іншими археологічними матеріалами дозволяють зробити висновки щодо етнічної приналежності населення та його взаємодії з іншими культурами, зокрема хозарською та болгарською, що є основною темою дискусій серед дослідників салтово-маяцької культури. Порівняння даних щодо форми черепа, зокрема таких параметрів, як мезокран, брахікран та доліхокран, з іншими матеріалами, що досліджують антропологічні типи салтовської культури, дає можливість оцінити варіативність цих характеристик у різних групах. Результати роботи дозволяють доповнюють уявлення про антропологічні та культурні аспекти життя салтівської культури.

Die Diplomarbeit ist der Untersuchung der anthropologischen Merkmale von Knochenmaterialproben gewidmet, die während archäologischer Ausgrabungen an Fundstellen der Saltowo-Majaki-Kultur entdeckt wurden. Im Rahmen der Analyse wurden Geschlecht, Alterskategorien und morphologische Schädeltypen bestimmt sowie Besonderheiten der Knochendeformation untersucht.

Die Ergebnisse des Vergleichs anthropologischer Merkmale mit anderen archäologischen Materialien ermöglichen Rückschlüsse auf die ethnische Zugehörigkeit der Bevölkerung und deren Interaktionen mit anderen Kulturen, insbesondere der Chasaren und Bulgaren, was ein zentrales Thema in den Diskussionen unter Forschern der Saltowo-Majaki-Kultur darstellt.

Der Vergleich von Schädelmerkmalen, insbesondere Parametern wie Mesocephalie, Brachycephalie und Dolichocephalie, mit anderen Materialien, die die anthropologischen Typen der Saltowskaja-Kultur untersuchen, erlaubt eine

Bewertung der Variabilität dieser Merkmale in verschiedenen Gruppen. Die Ergebnisse der Arbeit tragen dazu bei, das Verständnis der anthropologischen und kulturellen Aspekte des Lebens in der Saltowskaja-Kultur zu erweitern.